

Олена ОТИЧ

**МИСТЕЦТВО
У РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА
ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ**

ЧАСТИНА ІІ

Київ – 2006

**АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ОСВІТИ АПН УКРАЇНИ**

О.М. ОТИЧ

**МИСТЕЦТВО
У РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА ПРОФЕСІЙНОГО
НАВЧАННЯ**

Комплекс навчально-методичного забезпечення
психолого-педагогічної підготовки студентів професійно-
педагогічних навчальних закладів

У 3-х ЧАСТИНАХ

ЧАСТИНА II

**ЛЕКЦІЇ
З
ПЕДАГОГІКИ**

Київ – 2006

УДК 371.134: 377:7
ББК 74.58:85

*Рекомендовано вченою радою Інституту педагогіки і психології
 професійної освіти АПН України,
 протокол № 12 від 24. 11. 2005 р.*

Рецензенти:

Ничкало Н.Г., доктор педагогічних наук, професор, дійсний член
 АПН України;

Воловик П.М., доктор педагогічних наук, професор;

Побірченко Н.А., доктор психологічних наук, професор;

Щербак О.І., кандидат педагогічних наук, доцент, член-кореспондент
 АПН України, директор Київського професійно-
 педагогічного коледжу імені Антона Макаренка.

Отич О.М.

Мистецтво у розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: Комплекс навчально-методичного забезпечення викладання психолого-педагогічних дисциплін: У 3-х ч. – Полтава.: ІнтерГрафіка, 2006. – Ч. II. – Лекції з педагогіки. – 150 с.

Представлено комплекс навчально-методичного забезпечення процесу психолого-педагогічної підготовки майбутніх педагогів ПТНЗ, призначений для використання на етапах планування, відбору та структурування змісту навчальних дисциплін психолого-педагогічного циклу, а також на етапі контролю знань студентів із цих дисциплін.

Друга частина охоплює конспекти лекцій з навчального курсу “Педагогіка”, які містять теми з теорії та історії педагогіки, дидактики, теорії виховання, креативної та соціальної педагогіки, первентивного виховання. До змісту лекційного матеріалу введено мистецький компонент, що має сприяти усвідомленню студентами педагогічних можливостей мистецтва у навчанні, вихованні, розвитку та соціальному формуванні особистості.

Для викладачів і студентів професійно-педагогічних коледжів, індустріально-педагогічних технікумів; інженерно-педагогічних та педагогічно-індустріальних факультетів вищих педагогічних, технічних і сільськогосподарських навчальних закладів, де вивчаються психолого-педагогічні дисципліни; слухачів закладів післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників; педагогів професійного навчання; науковців, аспірантів, докторантів, усіх, хто цікавиться проблемами гуманізації професійно-педагогічної освіти.

Науковий редактор

Доктор філософських наук, професор, дійсний член АПН України

І.А. Зязюн

ISBN

© Отич О.М., 2006

ЗМІСТ

Передмова	5
Тема 1. Педагогіка: наука і мистецтво.....	7
Тема 2. Методологічні засади педагогіки.....	18
Тема 3. Розвиток педагогічної науки на різних історичних етапах.....	27
Тема 4 .Історія розвитку української педагогічної думки.....	40
Тема 5. Українська етнопедагогіка.....	53
Тема 6. Педагогічний процес.....	75
Тема 7. Дидактика.....	79
Тема 8. Теорія виховання. Національна система виховання.....	90
Тема 9. Соціалізація та виховання особистості.....	97
Тема 10. Соціальна педагогіка.....	100
Тема 11. Превентивне виховання	115
Тема 12. Розвиток особистості.....	129
Тема 13. Креативна педагогіка.....	139
Післямова	146
Література	147

ПЕРЕДМОВА

Основним завданням професійно-педагогічної освіти є підготовка нового покоління інженерно-педагогічних працівників, які відзначаються не лише високою професійною компетентністю, а й сформованим методологічним мисленням, розвиненою загальною та професійною культурою, творчим підходом до справи навчання і виховання майбутніх кваліфікованих робітників.

Для того, щоби виховати такого педагога, необхідно сформуванати у його свідомості цілісну картину світу, в якій інтегруються наукові уявлення й чуттєво-образні елементи світосприйняття. У формуванні цієї картини значну роль відіграє мистецтво, що поєднує у собі художньо-образне й раціональне начала. Тому введення мистецького компонента до змісту навчального матеріалу, який майбутні педагоги професійного навчання опановують на заняттях із психолого-педагогічних дисциплін, сприятиме гуманізації й гуманітаризації їх професійної підготовки, забезпеченню її культуровідповідності і творчої спрямованості.

З цією метою створено другу частину комплексу навчально-методичного забезпечення викладання предметів психолого-педагогічного циклу у професійно-педагогічних закладах освіти. Вона охоплює інтегрований курс лекцій з педагогіки, який розроблений відповідно до навчальної програми* і містить теми з теорії та історії педагогіки, дидактики, теорії виховання, креативної та соціальної педагогіки, первентивного виховання тощо.

Такий підхід до структурування змісту навчального матеріалу зумовлений тим, що педагогові професійної школи нерідко доводиться працювати зі специфічним контингентом учнів, який вимагає посиленої педагогічної уваги та соціально-педагогічного патронажу. У цьому процесі використання лише традиційних форм, методів і засобів навчально-виховної роботи не завжди забезпечує бажану педагогічну ефективність. Тому майбутнім педагогам ПТНЗ необхідно оволодіти теоретичними знаннями і практичними вміннями застосування нестандартного, особистісно-креативного підходу до організації педагогічної взаємодії з учнівською молоддю. Для цього до змісту лекційного курсу введено мистецький

* Див.: Ч.І., підрозділи 1.1. та 3.1. даного комплексу.

компонент, що має сприяти усвідомленню студентами педагогічних можливостей мистецтва у навчанні, вихованні та соціальному формуванні особистості; у розвитку її, особистісних, професійних і творчих якостей; становленні її творчої індивідуальності тощо.

Лекційний матеріал може бути використаний викладачами предметів психолого-педагогічного циклу у професійно-педагогічних навчальних закладах та закладах післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників при проведенні занять з педагогіки, а також студентами і слухачами цих закладів при підготовці до даних занять, заліків та екзаменів.

Автор висловлює велику вдячність науковому редактору даного видання доктору філософських наук, професору, дійсному члену АПН України І.А. Зязюну та рецензентам: доктору педагогічних наук, професору, дійсному члену АПН України Н.Г. Ничкало, доктору педагогічних наук, професору П.М. Воловику; доктору психологічних наук, професору Н.А. Побірченко; кандидату педагогічних наук, доценту, члену-кореспонденту АПН України, директорів Київського професійно-педагогічного коледжу імені Антона Макаренка О.І. Щербак за слушні зауваження і рекомендації щодо вдосконалення змісту рукопису даного навчально-методичного комплексу.

Щиро дякуємо художньому редакторові Н.І. Євстигнєєвій за допомогу у підготовці до друку та виданні навчально-методичного комплексу.

Тема 1: ПЕДАГОГІКА: НАУКА І МИСТЕЦТВО

1. Наукові та мистецькі засади педагогіки.
2. Предмет і завдання педагогіки.
3. Педагогіка у системі людинознавчих наук.
4. Основні галузі педагогіки.
5. Поняттєвий апарат педагогіки.

Література

Основна

1. *Бордовская Н.В., Реан А.Л.* Педагогика: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений – СПб., 2000.
2. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии:* Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.
3. *Рудницька О.П.* Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: ... , 2002.
4. *Стефановская П.А.* Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.

Додаткова

1. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. *Педагогика: Учеб. пособие для педучилищ / С.П. Баранов и др.* – М.: Просвещение, 1981.

1. Наукові та мистецькі засади педагогіки

Педагогіка (від грец. παιδεις – дитина і αγω – веду) – це наука про навчання та виховання підростаючих поколінь.

У Стародавній Греції педагогами називали рабів, які відводили дітей своїх господарів до школи – гімназії. Тобто слово «педагог» означало – „дітовод”. Педагог вів дитину до педотриба – так у Стародавніх Афінах називався вихователь гімнастики (викладач). А керував процесом навчання і виховання педоном – так у Стародавній

Спарті називався керівник державного виховного закладу (директор). Призначався він із числа знатних аристократів і наглядав за поведінкою та військово-фізичними вправами вихованців.

Сьогодні існує безліч визначень поняття «педагогіка», але усі вони зводяться до того, що:

Педагогіка – це наука, що вивчає сутність, закономірності, принципи, методи і форми організації освітнього процесу як фактора і засобу розвитку людини упродовж її життя.

Або:

Педагогіка – особлива галузь знань про освіту, що забезпечує процес відтворення людської культури при змінах поколінь і спрямована на розвиток особистості.

Педагогіка як наука, має свій предмет, принципи, методи дослідження і характеризується системністю й структурованістю змісту; логічністю, верифікованістю і доказовістю вихідних положень, для перевірки яких застосовується науковий експеримент, а також використанням статистичних методів обробки експериментальних даних.

У той же час, педагогіка є не лише наукою, а й мистецтвом практичної педагогічної дії. І без оволодіння педагогом цим мистецтвом втрачає сенс сама педагогічна наука, оскільки перетворюється на склад духовних цінностей, якими неможливо скористуватися¹.

Як мистецтво, вона потребує від педагога спеціальних здібностей і якостей особистості, характеризується образністю та емоційністю вираження змісту, а також відзначається творчим характером професійної діяльності, для здійснення якої необхідно володіти спеціальною технікою. Недаремно К.Д. Ушинський вважав педагогіку „найбільшим, найскладнішим, найвищим і найнеобхіднішим з усіх мистецтв”, що потребує найтоншого і найчутливішого різця, а Й.Г. Песталоцці порівнював мистецтво вихователя з мистецтвом садівника.

Як мистецтво, педагогіка вимагає від вчителя і вихователя натхнення, вміння створити творче самопочуття, керувати своїм настроєм. Якщо педагог працює із натхненням, то він має задоволення від процесу (а не тільки від результатів) своєї праці, оскільки це є – процес педагогічної творчості, у якій сам педагог

¹ Лихачёв Б. Педагогика: Курс лекций. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Прометей; Юрайт, 1998. – С. 203.

реалізує себе, проявляє свою творчу індивідуальність, а крім того, виявляє і допомагає розкритися творчій індивідуальності своїх учнів.

Як і митець, кожен педагог має свою аудиторію слухачів (як актор – глядачів). Цю аудиторію треба зацікавити, завоювати, примусити слухати себе (оскільки, вже стало афоризмом, що педагог – не той, хто говорить, а той – кого слухають). Тому він повинен враховувати образ цієї аудиторії, відчувати її зворотну реакцію. І.А. Зязюн у “Педагогіці добра” зазначав: “Педагогічна робота стала для мене справжнім мистецтвом, за допомогою якого вдавалося входити у внутрішній світ студентів і переживати з ними дивні катарсичні стани, збудники і зумовлювачі оптимізму у нелегкій педагогічній творчості”.

Як і у мистецтві, у праці творчого, “шукаючого” педагога є щасливі моменти осяння (інсайту).

Кожен педагог, який хоче стати справжнім професіоналом, Вчителем з великої літери, прагне досягти найвищого, мистецького рівня своєї діяльності, що виявляється у власному педагогічному стилі й почерку педагога, його творчій лабораторії.

Водночас, специфіка педагогіки як мистецтва створює підстави для людей, далеких від неї недооцінювати її значення як важливої теоретичної галузі знання і зводити усю справу до виховних вмінь. Про ці “забобони” К.Д. Ушинський писав наступне: “Мистецтво виховання має ту особливість, що майже усім воно здається справою легкою... Майже усі визнають, що виховання вимагає терпіння, деякі думають, що для нього потрібні природжені здібності і вміння, тобто, навичка, але зовсім небагато дійшло висновку, що окрім терпіння, природженої здібності й навички, необхідні ще й спеціальні знання”.

Отже, педагогіка – це гуманітарна наука, що вивчає сутність, закономірності, принципи, методи і форми організації освітнього процесу як фактора і засобу розвитку людини упродовж її життя, а також – мистецтво навчання і виховання підростаючого покоління, зорієнтоване на відтворення людської культури та пробудження в особистості потреби жити й творити за законами краси.

2. Предмет і завдання педагогіки

Самостійність будь-якої науки визначається наявністю її конкретного предмета дослідження. *Предметом педагогіки є*

виховання людини. Хоча у сучасній науці існують різні погляди на цю проблему. Наприклад, наприкінці ХХ ст. вважалося, що основою педагогіки є *освіта*. Смісл цього закладений у самому змісті даного поняття (освітити розум особистості і тим самим сприяти її духовному піднесенню). Перенесення акцентів з “освіти” на “виховання” (яке, по суті, є складовою освіти) є наслідком утвердження особистісно орієнтованого підходу у сучасній педагогіці, за якого “освітлення розуму” = “знання” стають не самоціллю, а засобом формування схвалюваних суспільством особистісних якостей людини, тобто, її виховання.

Завдання педагогіки полягають у:

1. Науковому дослідженні педагогічних проблем.
2. Розробці шляхів і засобів оптимізації педагогічного процесу.
3. Аналізі, узагальненні та впровадженні передового педагогічного досвіду.
4. Зміцненні творчої взаємодії з іншими науками.
5. Сприянні формуванню й розвитку особистості, забезпеченні умов для її самореалізації і самовиховання.

3. Педагогіка у системі людинознавчих наук

За своєю сутністю, педагогіка – наука гуманітарна, інакше кажучи – *людинознавча*, оскільки *humanos* у перекладі з латини означає – “людський” (від *homo* – людина). Отже, усі науки, пов’язані із вивченням різних аспектів людського життя називають гуманітарними, або соціальними. До них належать педагогіка, психологія, історія, філософія, культурологія тощо.

Друга група наук вивчає природу й закони її розвитку. Вона охоплює усі природничі і точні науки: фізику, хімію, математику, астрономію, географію та ін.

Основними формами взаємодії педагогіки з іншими науками є:

- запозичення основних ідей, теоретичних положень, узагальнюючих висновків цих наук (філософські, психологічні й фізіологічні ідеї);
- творче запозичення методів дослідження, використовуваних в інших науках (соціологічні методи дослідження, статистичні методи обробки експериментальних даних);
- використання результатів досліджень різних наук (психології, соціології, фізіології вищої нервової діяльності);

- участь у комплексних дослідженнях людини.

Найтіснішою є взаємодія педагогіки і філософії, оскільки педагогіка тривалий час була складовою філософії і лише у зв'язку із процесами розвитку науки та її диференціації виокремилася у самостійну галузь знань. Тому філософія є методологічною основою педагогіки, своєрідним дороговказом у розробці педагогічних теорій, законів, принципів тощо.

У практичній діяльності найбільш тісними є зв'язки педагогіки із психологією. Ці зв'язки зумовили виникнення психолого-педагогічного циклу навчальних дисциплін, який охоплює окрім предметів „Педагогіка” і „Психологія” ще й „Основи педагогічної майстерності”, „Основи педагогічних досліджень” та фахові методики. Взаємозв'язок цих дисциплін можна унаочнити схемою:

СИСТЕМА ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

ЦИКЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

(що?)

ЗУН

!

ЦИКЛ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

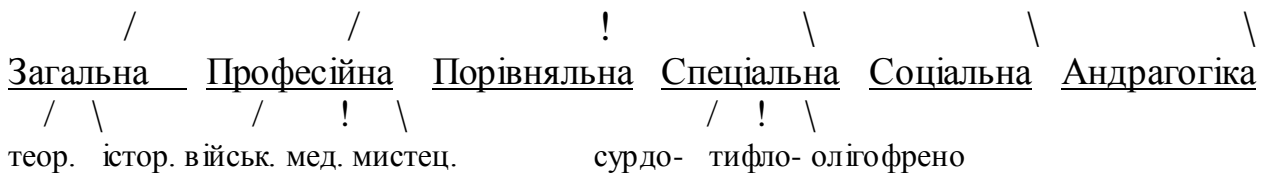
/	/	\ /	\ /	\ /
Психологія (кому?)	Педагогіка (на основі чого?)	Методика (як?)	ОПМ (хто?)	ОПД (як краще?)
інд. та вікові особл. учнів ПТНЗ	теоретичні основи: принципи, закони, закономірності	інструментарій передачі учням ЗУН	якості особистості та діяльності педагога	здатність до професій- ного саморозвитку

Педагогіка – це професійно значуща навчальна дисципліна психолого-педагогічного циклу, спрямована на забезпечення високого рівня методологічної та теоретичної підготовки майбутнього педагога професійного навчання.

4. Основні галузі педагогіки

Педагогіка вивчає різноманітні сторони освітнього процесу, тому структура її є складною й багатокомпонентною. Основними галузями педагогіки є: загальна, професійна, порівняльна, спеціальна педагогіки; гендерна педагогіка та андрагогіка як нові педагогічні напрями.

ПЕДАГОГІКА

Загальна педагогіка вивчає загальні проблеми теорії та історії навчання і виховання; зміст, форми і методи організації навчально-виховної роботи у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах.

Професійна педагогіка досліджує проблеми теорії та методики професійної освіти. Вона охоплює ряд галузевих педагогік, зокрема: військову, медичну, мистецьку, театральну, музичну, спортивну та ін.

Порівняльна педагогіка здійснює порівняльний аналіз теорії і практики організації освіти в Україні та за кордоном з метою вивчення й творчого запозичення передового педагогічного досвіду і впровадження його у навчально-виховний процес вітчизняних закладів освіти.

Спеціальна педагогіка займається вивченням проблем навчання та виховання дітей з особливими потребами: з порушеннями слуху (сурдопедагогіка), з порушеннями зору (тифлопедагогіка), розумово відсталих (олігофренопедагогіка) тощо. Ця педагогічна галузь найбільш тісно пов'язана із дефектологією.

Соціальна педагогіка розглядає закономірності та механізми становлення і розвитку особистості в процесі здобуття освіти та виховання у різних соціальних інститутах з метою сприяння формуванню її соціальної активності в процесі вирішення суспільних, політичних, культурних, екологічних та інших проблем суспільства.

Андрагогіка, або педагогіка дорослих, досліджує проблеми навчання, виховання та розвитку людини упродовж життя.

Гендерна педагогіка вивчає відмінності у навчанні, вихованні, формуванні та розвитку особистості дівчат і хлопців; в організації жіночої та чоловічої освіти.

5. Поняттєвий апарат педагогіки

Розвиток будь-якої галузі наукового знання пов'язаний з розвитком понять, які конкретизують предмет даної науки. Вони складають поняттєвий апарат цієї науки. Серед цих понять можна виокремити одне – центральне, навколо якого групується решта понять.

Для педагогіки роль стрижневого поняття виконує поняття **“педагогічний процес”**. Воно, з одного боку, означає увесь комплекс явищ, що вивчаються педагогікою, з іншого – виражає сутність цих явищ.

Педагогічний процес або **навчально-виховний процес** – це цілеспрямована, свідомо організована, динамічна взаємодія вихователя і вихованців, у процесі якої вирішуються суспільно необхідні завдання освіти і гармонійного розвитку особистості.

Педагогічний процес вміщує у собі два процеси: *навчання і виховання* (Смирнов С.О.). Більш широке розуміння педагогічного процесу подає С.У. Гончаренко, який вважає, що педагогічний процес охоплює три процеси: *навчання, виховання і розвиток*.

Проаналізуємо кожну зі складових навчально-виховного процесу більш детально. Для цього розглянемо декілька з існуючих визначень цих понять.

Першим компонентом педагогічного процесу усі науковці зазвичай називають навчання.

Навчання = **“на-учення”** – це цілеспрямований процес передачі й засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини (С.У. Гончаренко).

Навчання охоплює процеси: *викладання* – з боку викладача та *учіння* – з боку учня чи студента. Якщо викладання є, а учіння немає, втрачає сенс сам процес навчання, оскільки *не можна навчити учня чи студента без його самостійної активності щодо опанування знань*. Недооцінка значення учіння стала вадою суб'єкт – об'єктного знаннєвого підходу в педагогіці, спрямованого лише на “накачку”

учнів чи студентів знаннями, подібно до того, як наповнюють рідиною глечик. Проти такого підходу застерігав ще К.Д. Ушинський, який зазначав: “Учень не глечик, який слід наповнити, а факел, який необхідно запалити”. Якщо факел “запалено”, і учень чи студент відчуває потребу у самостійній праці щодо оволодіння знаннями, відбувається процес учіння, ініціатором і активною стороною у якому стає він сам. Тоді змінюється роль педагога: він з “транслятора знань” перетворюється на керівника процесом пізнання своїх вихованців. Сам же цей процес відбувається відповідно до принципу „нової” освіти: “Допоможи мені це зробити самому”. Тільки за таких умов процес навчання набуде реальної ефективності.

Навчання неможливе без виховання, оскільки у процесі здобуття знань розвиваються певні якості людини, формується її світогляд, засвоюються навички поведінки у суспільстві.

***Виховання** – процес цілеспрямованого педагогічного впливу, метою якого є накопичення вихованцем необхідного для життя в суспільстві соціального досвіду й формування в нього прийнятої у суспільстві системи цінностей (С.О. Смирнов).*

***Виховання** – це процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об’єктивних і суб’єктивних факторів (С.У. Гончаренко).*

В. Скуратівський, досліджуючи етимологію терміну “виховання”, дійшов висновку, що він походить від слова “ховати”, “переховувати”, тобто оберігати, опікуватися дитиною. У прадавніх слов’ян існував звичай не показувати немовля чужим людям у перші дні його життя, щоби зле око не зурочило його. Це був цілком природний та закономірний підхід, адже дитина в народній педагогіці розглядалася як надзвичайно вразлива істота, що потребує дуже обережного підходу. І таким чином дитиною опікувалися до тих пір, доки вона не підросла й не ставала більш міцною й самостійною. Згодом термін “виховання” стали вживати у ширшому сенсі – як керівництво процесом зростання юної особистості й формування в неї схвалюваних суспільством якостей. Доглядали і виховували дітей годувальники (рос. “кормильцы”, “кормилицы”). Напевне тому термін “виховання” і має аналогом у російській мові “вос-питание”=“вскармливание”.

У широкому розумінні виховання – це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства.

Навчання відрізняється від виховання за рівнем організованості – воно обмежене рамками державного освітнього стандарту й часовими межами уроку, навчального року тощо. Виховання ж не має точно визначених часових меж.

Процеси навчання і виховання спрямовані на розвиток людини.

***Розвиток** – це процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації та виховання (С.У. Гончаренко).*

***Розвиток** – це засвоєння людиною внутрішнього, індивідуально-психологічного й зовнішнього – загальнолюдського потенціалу можливостей (С.О. Смирнов).*

Провідна роль у процесі розвитку особистості належить навчанню. Воно зумовлює розвиток і веде його за собою. Саме тому навчання на високому рівні складності є основою систем розвивального навчання.

У результаті навчання і виховання людина здобуває певну освіту.

***Освіта** – (“освітити” особистість, запалити її внутрішнім, духовним світлом – рос. “образование” – створити “образ” ідеальної людини) – це процес та результат формування якостей особистості засобами навчання і виховання відповідно до норм духовної культури і цінностей суспільства (О.П. Рудницька).*

***Освіта** – це процес і результат засвоєння визначених суспільством рівнів культурної спадщини й пов’язаний із цим рівень індивідуального розвитку (С.О. Смирнов).*

Основними **рівнями освіти** є:

- *середня* (початкова загальна, базова загальна середня, повна загальна середня);
- *професійно-технічна освіта* (кваліфікований робітник, молодший спеціаліст);
- *вища* (базова вища освіта, – молодший спеціаліст, бакалавр; повна вища освіта – спеціаліст, магістр).

Система освіти - це існуюча в масштабі країни структура освітньо-виховних закладів. До неї входять: дошкільна освіта (ясла, сад), загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, аспірантура, докторантура, самоосвіта.

Незважаючи на розгалужену систему освіти, набуття її та розвиток особистості залежить, передусім, від самої людини. Розуміючи це, видатний німецький педагог А. Дістервег (1790-1866) писав:

«Розвиток і освіта жодній людині не можуть бути дані або повідомлені. Кожний, хто бажає до них долучитися, повинен досягти цього власною діяльністю, власними силами, власним напруженням. Ззовні він може отримати лише збудження...»¹.

Отже, кожен стає освіченим й розвиненим тією мірою, якою він сам цього схотів, самостійно працював над своїм самовдосконаленням.

Формування особистості по-різному трактується у педагогіці та психології. Зокрема, психологи розглядають формування особистості як її розвиток, його процес та результат. У зв'язку із цим сутність психологічного підходу полягає у з'ясуванні того, що „є”, „наявне” (експериментально виявляється) і що „може бути” в особистості, яка розвивається в умовах цілеспрямованих виховних впливів.

Педагогічний смисл формування особистості виявляється у розгляді даного процесу як її *цілеспрямованого виховання* (як зазначав А.С. Макаренко, „*проектування особистості*”). Це висуває на перший план виокремлення завдань та способів впливу на особистість з метою становлення і розвитку її певних якостей. Педагогічний підхід передбачає необхідність з'ясувати, *що і як повинно бути сформовано в особистості, аби та відповідала соціально зумовленим вимогам суспільства до неї.*

Ми починали дану лекцію з того, що визначили педагогічний процес як цілеспрямовану, свідомо організовану, динамічну **педагогічну взаємодію**. У чому ж полягає її сутність?

¹ Дістервег А. Собрание сочинений. – М., 1961. – Т. 2. – С. 68.

Педагогічна взаємодія – це сплановані контакти педагога з вихованцем, метою яких є зміни у його поведінці, діяльності та особистості.

Взаємодія може бути суб'єкт-об'єктна (позиція авторитарної педагогіки) та суб'єкт-суб'єктна (позиція гуманістичної педагогіки).

Суб'єкт-об'єктна взаємодія передбачає ставлення педагога до учня як до пасивного об'єкта свого впливу і зосередження педагогічної уваги на формуванні в нього певної суми знань, умінь і навичок (так званих ЗУНів). Це позиція “бездітної” педагогіки знань, байдужої до особистості вихованця і зорієнтованої лише на показники успішності.

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія ґрунтується на визнанні учня повноправним учасником навчально-виховного процесу (його суб'єктом) і зосередженні уваги на розвитку його особистості, вихованні в нього бажання до самоосвіти й самовдосконалення. При цьому знання, уміння і навички (ЗУНи) виступають не метою педагогічної взаємодії, а засобом формування особистості учня. Суб'єкт-суб'єктна педагогічна взаємодія є принциповою основою і визначальною ознакою педагогіки співробітництва.

Оскільки суб'єктність передбачає власну активність вихованців, то з позицій суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії поняття «навчання», «виховання» та «розвиток» трансформуються у поняття «самонавчання», «самовиховання» та «саморозвиток».

Питання для самоконтролю:

1. Чому педагогіку називають наукою та мистецтвом?
2. Що є предметом вивчення педагогіки?
3. Схарактеризуйте основні форми взаємозв'язку педагогіки з іншими науками.
4. Назвіть основні галузі педагогіки.
5. Розкрийте сутність основних понять педагогіки.

Тема 2: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІКИ

1. Криза сучасної освіти і шляхи її подолання.
2. Основні педагогічні принципи і підходи.
3. Аксіологічний підхід до вивчення сутності педагогічних явищ.
4. Гуманізація освіти як провідний соціально-педагогічний принцип її розвитку.
5. Сутність та цільові установки педагогіки співробітництва.

Література

Основна

1. *Бордовская Н.В., Реан А.Л.* Педагогика: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений – СПб., 2000.
2. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии:* Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.
3. *Рудницька О.* Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: ... , 2002.
4. *Стефановская П.А.* Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.

Додаткова

1. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. *Новое педагогическое мышление* / Под ред. А.В. Петровского. – М., 1989.
3. *Смирнов С.А.* Методика организации творческой познавательной деятельности – основа гуманистической педагогической системы //Иновационная деятельность в образовании. – 1995. – № 2.

1. Причини кризи сучасної освіти і шляхи її подолання

Академік Російської Академії освіти О.М. Новіков, який приїздив до Києва у 2003 році, у своєму виступі перед науковцями АПН України зазначив, що учні пострадянських країн за рівнем знань перебувають на початку десятки перших у світі, але за рівнем умінь використовувати ці знання у житті знаходяться у числі останніх. Ще менш оптимістичними є висновки Організації Економічної Співпраці і Розвитку (ОЕСД), яка разом із ЮНЕСКО у 2000 році провела дослідження знань 15-річних школярів із 43 країн світу. Перевірка знань здійснювалася з мови, літератури, математики і природознавчих наук.

У липні 2003 року були опубліковані результати цього дослідження:

У категорії грамотності читання на перше місце вийшла Фінляндія, на друге – Канада, на третє – Нова Зеландія, на четверте – Австралія, на п'яте – Ірландія, 7 – місце посіла Велика Британія, 14 – Франція, 15 – США, 21 – Німеччина, 27 – Росія.

З математики місця розподілилися у такій наступності: 1 – Японія, 2 – Південна Корея, 3 – Нова Зеландія, 4 – Фінляндія, 5 – Австралія, 8 – Велика Британія, 19 – США, 20 – Німеччина, 22 – Росія.

З природничих наук: 1 – Південна Корея, 2 – Японія, 3 – Фінляндія, 4 – Велика Британія, 5 – Канада, 12 – Франція, 14 – США, 20 – Німеччина, 27 – Росія.

Таким чином, у п'ятірку найсильніших за рівнем освіти держав увійшли: Фінляндія, Японія, Південна Корея, Канада, Нова Зеландія. За ними слідує Австралія, Велика Британія, Ірландія. Відсутність у цьому переліку України та інших пострадянських країн є свідченням кризового стану освіти та педагогіки у цих державах.

Криза сучасної педагогіки зумовлена тим, що вона, як і інші галузі гуманітарного знання, відчула на собі негативний вплив командно-адміністративної системи, що стримувала розвиток усього передового й прогресивного у свій час – у Радянському Союзі, а після його розпаду позначилася на рівні освіти і стані розвитку педагогічної науки у пострадянських країнах.

Сутність педагогічної кризи, що склалася полягає у:

- нездатності педагогіки здійснювати випереджувальну, прогножуючу функцію й вказувати практиці шляхи розв'язання нагальних педагогічних проблем;
- освіта, надаючи особистості високий рівень знань, не в змозі забезпечити відповідного рівня розвитку моральних принципів, понять про добро і зло, внаслідок чого виникає моральний релятивізм особистості, відчуття, що їй усе дозволено і що можна не рахуватися з іншими у досягненні своїх цілей;
- спрямованості освіти лише на здобуття знань, а не на розвиток особистості та її мотивації на отримання цих знань;
- ставленні до учня як до об'єкта, а не суб'єкта освіти;
- прагненні освіти іти у ногу із процесами інформатизації та технологізації і вкрай застарілою її матеріально-технічною базою;
- намаганні України інтегруватися до спільного Європейського освітнього простору і низькою мовною підготовкою учнів;
- визнанні високої соціальної місії педагога і незадовільною матеріальною винагородою цієї праці;
- вимогою до творчості в освітньому процесі і жорсткою регламентацією навчально-виховної діяльності педагога, оцінкою її ефективності лише за рівнем знань, умінь та навичок учнів (ЗУНів) тощо.

Виникла *суперечність* між зростаючою потребою суспільства у творчій самодіяльній особистості й репродуктивною освітньою практикою, не здатною задовольнити цю потребу. Стало складно підтримувати і розвивати інтерес молоді до самоосвіти, саморозвитку, а також стримувати все зростаючу тенденцію втечі молодих людей від повсякденних проблем в ілюзорний світ, створюваний наркотиками, алкоголем, комп'ютером тощо.

Для того, щоб зрозуміти, які зміни необхідні для перетворення освіти на засіб розвитку культурного, морального та інтелектуального потенціалу нації, необхідно виявити *причини педагогічної кризи*:

1. Слабка розробленість педагогічних законів і закономірностей.
2. Ідеологізація методологічних засад педагогіки.
3. Ізоляція вітчизняної педагогіки від світового педагогічного досвіду й загальнолюдської гуманітарної культури.

4. Знецінювання педагогічних цінностей, викривлення сутності педагогічних явищ.
5. Дискредитація теоретичних і практичних здобутків зарубіжної педагогіки.
6. Руйнування або замовчування вітчизняних досягнень.
7. Недооцінювання значення передового педагогічного досвіду.

Шляхами подолання кризових явищ у педагогіці є критичний аналіз та усунення їх причин, а також переосмислення методологічних засад педагогічної науки.

Президент АПН України академік В.Г. Кремень зазначив, що основними завданнями модернізації освіти в Україні мають стати:

- підготовка особистості до життя в інноваційному суспільстві;
- підготовка особистості до життя в глобалізованому суспільстві;
- підготовка особистості до життя в демократичному суспільстві;
- підготовка особистості до життя в суспільстві знань;
- формування системи цінностей особистості.

Пріоритетними напрямками реалізації цих завдань є:

1. Фундаменталізація науки, оновлення духовно-ціннісних орієнтацій людини, побудова нових теорій розвитку особистості у глобалізованому інформаційному суспільстві.

2. Створення теорії змісту освіти на всіх рівнях, в основу якої має бути покладена креативна технологія („створи” замість „повтори”).

3. Розвиток практико-орієнтованої освіти, впровадження результатів педагогічних досліджень у практику.

4. Вивчення та узагальнення досвіду кращих педагогічних колективів.

5. Активне впровадження сучасних інформаційних технологій.

6. Педагогізація суспільства, тобто, набуття масової педагогічної культури, яка не перекреслює антипедагогічними діями спільні зусилля сім'ї і школи.

7. Набуття неперервною освітою якості форми саморозвитку особистості.

2. Основні педагогічні принципи і підходи

Методологія – це система принципів і способів організації й побудови теоретичної та практичної діяльності.

Для педагогіки це – основні принципи і підходи, які допомагають розв'язувати існуючі проблеми навчання, виховання та розвитку особистості.

Одним з основних педагогічних принципів є *системний підхід*. Його сутність полягає у тому, що кожне педагогічне явище розглядається як єдине складне ціле, що утворюється з відносно самостійних компонентів, які функціонують не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими. Цей підхід дозволяє виявити спільні системні властивості та якісні характеристики окремих елементів, які складають систему. Йому відповідають *принципи цілісності й системності*. З позицій даного підходу розглядаються національна система освіти, дидактична система, система методів навчання, інші великі, середні та малі педагогічні системи.

Синергетичний підхід формує уявлення про систему не як застиглу і незмінну, а як таку, що здатна до самоорганізації й саморозвитку. Так, наприклад, системи навчання і виховання не є раз і назавжди даними, а перебувають у постійному русі, самовдосконаленні, розробці й впровадженні нових форм і методів: нестандартних – інноваційних – інтерактивних тощо.

Особистісний підхід у педагогіці стверджує уявлення про соціальну, діяльну й творчу сутність людини як особистості. Він означає орієнтацію при конструюванні й здійсненні навчального процесу на особистість як мету, суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності. Цьому підходу відповідають принципи *індивідуалізації, природовідповідності та гуманізації*.

Діяльнісний підхід виходить з визнання того, що особистість виявляється і формується у діяльності, а отже, необхідно здійснювати спеціальний відбір змісту діяльності й так її організувати, щоб особистість перейшла на позицію суб'єкта діяльності, пізнання й спілкування, стала здатною аналізувати результати та удосконалювати як свою діяльність, так і саму себе у цій діяльності.

Полісуб'єктний (діалогічний) підхід виходить з того, що особистість не може існувати поза спілкуванням з оточуючими. У

цьому зв'язку вона, з одного боку, є продуктом і результатом спілкування з іншими людьми, а з іншого – сама у процесі спілкування впливає на них.

Культурологічний підхід розглядає особистість у культурі і водночас – культуру в особистості, як найважливішу її характеристику. Людина розуміється як носій і творець певної культури, яка позначається на змісті та організації процесу її соціального формування. Цьому підходу відповідають принципи *полікультурності та культуровідповідності*.

Етнопедагогічний підхід – ґрунтується на врахуванні особливостей національної культури і традицій народу та країни, у якій живе особистість, у її навчанні й вихованні. Йому відповідає принцип *народності*.

Антропологічний підхід – базується на системному використанні даних усіх наук про людину при організації педагогічного процесу. Обґрунтовуючи необхідність впровадження антропологічного підходу в освіті, К.Д. Ушинський зазначав: „Якщо педагогіка хоче виховати особистість в усіх відношеннях, вона повинна пізнати її в усіх відношеннях”.

3. Аксіологічний підхід до вивчення сутності педагогічних явищ

Аксіологія (від грец. *ἀξία* – цінність і *λόγος* – вчення) – вчення про цінності, теорія цінностей.

Отже аксіологічний підхід до вивчення сутності педагогічних явищ означає ціннісний підхід, тобто оцінку цих явищ з позиції їх відповідності визначеній у суспільстві системі цінностей.

У сучасній педагогіці найвищою цінністю суспільства і самоціллю суспільного розвитку проголошена людина. У зв'язку із цим аксіологія може розглядатися як *основа нової філософії освіти і методологія сучасної педагогіки*. Освіта ж набуває значення основного засобу розвитку гуманістичної сутності людини.

В основу педагогічної аксіології покладено ідею цінності людського життя, виховання і навчання, педагогічної діяльності й освіти в цілому.

Значну цінність становить також ідея гармонійно розвиненої особистості, пов'язана з прагненням до створення справедливого суспільства, здатного забезпечити кожній людині умови для максимальної реалізації закладених у ній можливостей.

***Педагогічні цінності** - це найважливіші орієнтири діяльності педагога, що визначають напрями його соціальної й професійної активності, спрямованої на досягнення гуманістичних цілей.*

Цінності освіти, за Ш. Амонашвілі

„Дух, Духовність, Безсмертя, Віра, Гуманність, Праведність, Моральність, Любов, Служіння, Думка, Творчість, Краса, Земля, Космос, Всесвіт, Майбутнє, Знання, Пізнання, Свідомість, Захоплення, Благоговіння, Совість, Життя, Світло, Еволюція, Вдосконалення, Спасіння, Серце, Розум, Турбота, Учень, Вчитель, Образ, Освіта, Скале, Школа, Устремління, Устремління, Устремління.

Суть цих святих слів приховує в собі Істину Школи. Усі інші слова – або на допомогу їм, або неправда¹”.

Педагогічні цінності визначаються потребами суспільства і особистості. Водночас, розвиток ціннісних орієнтацій є основним завданням педагогічної науки й найважливішим шляхом суспільного прогресу.

4. Гуманізація освіти як провідний соціально-педагогічний принцип її розвитку

***Гуманізація освіти** (від лат. *humanos* - людський, *homo* – людина) є основним соціально-педагогічним принципом сучасної педагогіки, що передбачає перегляд, переоцінку усіх компонентів педагогічного процесу з позицій їх людинотворчої функції.*

Гуманізація освіти означає:

- повагу школи і педагога до особистості учня і вихованця;
- довіру до нього;
- прийняття його особистісних цілей, запитів та інтересів;
- створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань кожного учня, для його повноцінного життя та самовизначення.

¹ Амонашвили Ш.А. Истины школы. – К.: СПДА, А. Богданова, 2005. – 72 с.

Шляхи гуманізації освіти:

- виховання в учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємин;
- формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини;
- створення матеріально-технічних умов для нормального функціонування педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість;
- формування відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу.

Закономірності гуманізації освіти:

1. Становлення якостей і властивостей молоді людини зумовлене її взаємодією з дорослими та соціальним середовищем.
2. Чим більш гармонійним буде загальнокультурний, соціально-моральний і професійний розвиток особистості, тим більш вільною і творчою вона буде.
3. Освіта задовольнятиме запити особистості, якщо буде орієнтуватися на зони її найближчого розвитку (тобто, на психічні функції, які вже мають певний рівень сформованості й готові до подальшого зростання).
4. Розвиток особистості у гармонії із суспільною культурою залежить від рівня засвоєння нею базової гуманітарної культури.
5. Найважливішою умовою конструювання нових навчальних планів і програм має стати врахування культурно-історичних традицій народу, їх єдності із загальнолюдською культурою.
6. Чим більш різноманітною і продуктивною є значуща для особистості діяльність, тим ефективніше відбувається оволодіння нею загальнолюдською й професійною культурою.
7. Процес загального, соціально-морального й професійного розвитку особистості набуває оптимального характеру за умов, коли учень виступає не об'єктом, а суб'єктом навчання.
8. Принцип суб'єкт-суб'єктного (діалогічного, особистісно орієнтованого) підходу забезпечується перетворенням позиції

педагога як об'єкта і учня – як суб'єкта взаємодії на особистісно-рівноправні позиції партнерів.

9. Саморозвиток особистості учня залежить від рівня творчої спрямованості освітнього процесу.
10. Готовність учасників педагогічного процесу прийняти на себе відповідальність за інших людей та опікуватись ними визначається ступенем сформованості їхнього гуманістичного світогляду.

5. Сутність та цільові установки педагогіки співробітництва

Педагогіка співробітництва – це напрям педагогічного мислення і практичної діяльності, спрямований на демократизацію і гуманізацію педагогічного процесу.

Це – спільна діяльність педагога і учнів, що ґрунтується на взаєморозумінні й гуманізмі, на єдності їхніх інтересів і прагнень, метою якої є особистісний розвиток учнів у процесі навчання і виховання.

Цільові установки педагогіки співробітництва:

1. Перехід від педагогіки вимог до педагогіки довірливих стосунків.
2. Гуманно-особистісний підхід до учня.
3. Єдність навчання і виховання.

Концепція співробітництва:

1. Учень – суб'єкт діяльності. Тому два суб'єкти одного процесу повинні діяти разом, бути товаришами, партнерами, колегами, утворювати союз більш старшого й досвідченого з молодшим і менш досвідченим. Жоден із цих суб'єктів не повинен стояти над іншим.
2. Співробітництво у стосунках «учень – педагог» реалізується у загальній життєдіяльності колективів освітніх закладів, набуваючи різноманітних форм (співдружності, співпереживання, співучасті, співтворчості, співуправління).
3. У межах колективу навчального закладу відносини співробітництва встановлюються між педагогами, адміністрацією, учнівським і педагогічним колективами. Принцип співробітництва поширюється на всі види стосунків учнів, педагогів та керівників з оточуючим соціальним

середовищем (батьками, сім'єю, громадськими й трудовими організаціями).

Питання для самоконтролю:

1. У чому виявляється криза сучасної освіти? Назвіть її причини та обґрунтуйте способи подолання.
2. Схарактеризуйте основні педагогічні підходи та принципи.
3. Розкрийте сутність аксіологічного підходу в освіті.
4. Чому гуманізацію освіти називають провідним соціально-педагогічним принципом її розвитку?
5. Обґрунтуйте основні положення педагогіки співробітництва.

Тема 3: РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ НА РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ЕТАПАХ

1. Предмет, принципи і функції історії педагогіки.
2. Підходи світової науки до проблеми виникнення виховання.
3. Виховання у стародавні часи.
4. Освіта і виховання в епоху Середньовіччя.
5. Школа й педагогіка епохи Відродження.
6. Педагогіка епохи Просвітництва.
7. Реформаторська педагогіка XIX – XX століть.
8. Вальдорфська педагогіка у розвитку творчої індивідуальності особистості.

Література

Основна

1. *Історія педагогіки: Навч. посібник* / За ред. М.В. Левківського, О.А. Дубасенюк. – Житомир: ЖДПУ, 1999.

2. *Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф.* История педагогики: Учебник для педвузов. – М.: Просвещение, 1982.
3. *Кравець В.* Історія зарубіжної класичної педагогіки. – Тернопіль, 1996.

Додаткова

1. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. *Коменский Я.А.* Великая дидактика // Избр. пед. соч.: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.1. – С. 272 - 477.
3. *Коменский Я.А.* Законы хорошо организованной школы // Педагогическое наследие. - М., 1987. – С. 118 - 290.
4. *Коменский Я.А.* Пансофическая школа // Избр. пед. соч.: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – С. 44 - 92.
5. *Коменский Я.А., Локк Дж., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И.Г.:* Педагогическое наследие / Сост. В.М. Кларин, А.Н. Джурицкий. – М.: Педагогика, 1988. – 416 с.

1. Предмет, принципи і функції історії педагогіки

Історія педагогіки – це наука, яка вивчає історію становлення та розвитку освітніх і виховних систем.

Предметом історії педагогіки є процес виникнення, становлення і розвитку основних педагогічних категорій: «навчання», «освіта», «виховання»; педагогічних систем та концепцій, а також унікального досвіду освітньої і виховної практики.

*Історико-педагогічні знання базуються на **принципах історизму, логічного взаємозв'язку та об'єктивності.***

Принцип історизму дозволяє виявити точно час і місце виникнення певного педагогічного явища, концепції чи системи.

Принцип логічного взаємозв'язку полягає у тому, що освіта і виховання розглядаються не ізольовано, а в складній системі суспільного розвитку.

Принцип об'єктивності передбачає розгляд історико-педагогічних явищ з відображенням їх істинності, а не класовості, як це здійснювалося у недалекому минулому.

Функції історії педагогіки полягають у формуванні в майбутніх педагогів професійної школи здатності до аналізу, співставлення, порівняння певних педагогічних явищ у їх історичній ретроспективі. Це, в свою чергу, формує критичність їх педагогічного мислення і дозволяє оцінювати протиріччя становлення певних фактів чи освітньо-виховних систем на сучасному етапі розвитку педагогічної науки.

2. Підходи світової науки до проблеми виникнення виховання

Проблема розуміння факторів виникнення виховання та етапів його становлення не є новою. Дослідження у цій галузі розпочались досить давно, а з другої половини ХІХ століття вони вже об'єднались в основні наукові підходи: *біологізаторський, психологічний, релігійний, соціологічний та соціокультурний*.

Прибічники *біологізаторського підходу* (Г. Спенсер, Ш. Летурно) вважають, що виховання виникло у тваринному світі ще задовго до появи людини, а отже воно не є специфічною особливістю людського суспільства.

Послідовники *психологічного підходу* (П. Монро) визнають основою виховання наслідування дітьми дорослих.

Представники *релігійного підходу* (К. Шмідт) відстоюють походження виховання від творчої дії Духа Святого: вигнавши з раю Адама і Єву Бог надав їм здатності до виховання дітей через Духа Святого.

Соціологічний підхід (К. Маркс, Ф. Енгельс) проголошує причиною виникнення виховання трудову діяльність первісних людей, тобто потребу у передачі своїм дітям умінь виготовлення знарядь праці та їх використання.

В останні роки в українській історико-педагогічній науці утвердився *соціокультурний підхід* до виникнення виховання, за якого воно розглядається як результат накопичення досвіду соціальної, виробничої, мистецької та професійної культури. А головним його завданням стає інтеріоризація цих надбань зростаючою особистістю з тим, щоби забезпечити оптимальну її соціалізацію у суспільстві.

3. Виховання у стародавні часи

У первісні часи виховання ще не виокремлювалося в особливу соціальну діяльність, а зводилося до передачі молодому поколінню накопичених знань і вмінь у процесі добування засобів для виживання (їжі, одягу, вогню тощо).

Більш сильні фізично займалися мисливством та іншими промислами, немічні – доглядали дітей та навчали їх виконанню законів первісного суспільства – табу і толіону (заборони і кривавої помсти).

У доісторичний період виникли перші школи. Найдавнішими з них вважаються піктографічні школи племені майя – 7 тис. р. до н.е. Пізніше такі школи з'явилися у Древньому Шумері, Ассирії, Вавілоні.

У рабовласницьких державах (Єгипті, Китаї, Індії) виникли нові типи шкіл: школи жерців, школи писців, перші філософські школи.

У Стародавній Греції сформувалися перші системи виховання: спартанська та афінська.

Спартанців виховували у жорстких умовах, прагнучи виростити з хлопців суворих, безжалісних воїнів, а з дівчат – воїтельниць-амазонок, які б мало в чому поступалися чоловікам.

Афінська система залишила слід в історії педагогіки як провісниця високої духовної культури та проголошувач ідеї калокагатії – гармонійного розвитку людини. Основним засобом досягнення калокагатії визнавалося музичне мистецтво та хорія (театральне дійство, у якому поєднувалися декламація, спів і танці).

Перший «штатний» педагог, який за свою працю отримував гроші з державної казни, з'явився у Стародавньому Римі. Це – Марк Фабій Квінтіліан, голова риторської школи у Римі, який виступав за врахування у навчанні й вихованні індивідуальних особливостей дітей, а також за застосування у навчальному процесі ігор та змагання. Марк Фабій Квінтіліан виступав проти тілесних покарань.

Від своєї появи у праісторичні часи до епохи Середньовіччя педагогіка здійснила небувалий злет, який зафіксувався у головних її поняттях: «навчання» та «виховання».

4. Освіта і виховання в епоху Середньовіччя

Розвиток освіти і культури Середньовіччя відбувався у світлі релігійної думки. Усі існуючі у ті часи школи знаходилися на утриманні церкви. Вона визначала програми навчання й склад учнів. Усі школи поділялися на три типи:

- *Монастирські*, що відкривалися при монастирях, і включали «внутрішні» – для майбутніх священників і «зовнішні» – для майбутніх феодалів;
- *Єпископські, чи кафедральні* – існували при єпископських резиденціях і включали також «внутрішні» і «зовнішні»;
- *Церковно-приходські*, які утримувалися священником при своєму приході.

Навчання здійснювалося катехізичним способом (запитань – відповідей), тобто учні зазубрювали відповіді на запитання, найчастіше, не розуміючи їх змісту. Звідси й пішла назва «схоластика» (від «схола» – школа), що розуміється як «втравлювання», «мертве знання».

У своїх школах церква не могла обійтися без деяких елементів світської освіти, яку середньовічне суспільство успадкувало від Давнього Світу. Пристосовавши ці елементи до своїх потреб, церква стала мимовільною їхньою хранителькою.

Античні дисципліни, що викладалися у церковних школах, називалися «сім вільних мистецтв». Вони поділялися на «тривіум» = „три шляхи знань”, або перший ступінь навчання (граматика, риторика, діалектика) та «квадривіум» = „чотири шляхи знань”, або другий ступінь навчання (арифметика, геометрія, астрономія, музика).

Для епохи Середньовіччя характерним є феномен **лицарського виховання**. Лицарі – «пани землі і селян» – створили для своїх дітей військово-фізичну систему світського виховання, у якій «семи вільним мистецтвам» шкільної освіти протиставлялося «сім лицарських добродійностей»: верхова їзда, плавання, стріляння з лука, кидання списа, фехтування, полювання, гра в шахи, вміння складати вірші, співати й грати на музичних інструментах. Граматика й математика не вважались обов'язковими науками, тому не кожний вельможа умів поставити під документом свій підпис. Замість цього пани використовували свої печатки, звідки і пішов звичай скріплювати усі важливі документи печаткою.

Метою лицарського виховання була підготовка досвідчених воїнів, які б вміли мудро правити у своїй вотчині, владно й жорстоко поводитися з васалами, були спритними у бою і відзначалися шляхетністю, перебуваючи у великосвітському товаристві.

Незважаючи на те, що Середньовіччя вважається епохою культурного регресу, саме в цей час (у XII – XIII ст.) почала складатися особлива форма вищих навчальних закладів – університети. Ці заклади традиційно мали 4 факультети: “молодший” або “артистичний” – 5-7 років, протягом яких вивчалися “7 вільних мистецтв” і три старших факультети: медичний, юридичний, богословський – 5-6 років, на які приймали лише по закінченні молодшого факультету.

Середньовічні університети були автономними установами, які мали власне самоврядування. Вони підготували ґрунт для подальшого розвитку освіти і науки в епоху Відродження.

5. Школа й педагогіка епохи Відродження

Основною характеристикою епохи Відродження (XIV – XVI ст.) є заперечення середньовічного аскетизму, відродження античного ідеалу гармонійно розвиненої особистості і утвердження ідеї гуманізму.

Гуманістична педагогіка Відродження характеризувалася відмовою від схоластики й тілесних покарань, повагою до дітей і прагненням до вдосконалення їх здібностей.

У школах значну увагу приділяли естетичному вихованню, вивченню латинської і грецької мов як мов культури, а також математики, астрономії, механіки, природознавства, географії, літератури і мистецтва.

Характерні риси гуманістичного світогляду епохи Відродження знайшли відображення в поглядах педагогів-гуманістів: Вікторіно да Фельтре (1378-1446), який вважав, що школа має бути «Будинком радості»; Франсуа Рабле (1494-1553), автора відомого твору «Гаргантюа і Пантагрюель»; Еразма Роттердамського (1466-1536), який написав твір «Похвала глупоті»; Мішеля Монтеня, автора твору «Досліди». Представники утопічного соціалізму – Томас Мор і Томазо Кампанелла у своїх творах «Утопія» та «Місто Сонця»

описали ідеальний суспільний лад, за якого усі люди стають рівними, добрими і чесними (але однаковими).

Незважаючи на наївність ідей соціалістів-утопістів, вони мали позитивний вплив на розвиток педагогічної думки багатьох народів світу.

В епоху Відродження у навчанні та вихованні молоді найвищого розвитку набув процес використання мистецтва. Це виявилось у тому, що шкільна освіта того часу будувалася за принципом синтезу науки і мистецтва. За таких умов компетентність учителя визначалася не лише його науковими знаннями, а й вміннями у галузі мистецтв, передусім, ораторського та театрального.

На зламі епох Відродження і Просвітництва виникла класно-урочна педагогічна система чеського педагога Яна Амоса Коменського, яка була обґрунтована ним у творі «Велика дидактика» (1632) і яка склала перші теоретичні основи науки про навчання. З невеликими змінами вона дійшла до цього часу.

У творі великого педагога сформульовано мету й завдання навчання і виховання дитини, здійснено вікову періодизацію її розвитку, визначено оптимальну структуру навчально-виховного процесу, кількість учнів у класі, кількість і змістове наповнення дисциплін, що вивчаються, тривалість і кількість канікул тощо.

У педагогічних працях Я.А. Коменського велика увага надається питанням естетичного виховання. Зокрема, у творі «Материнська школа» вчений-педагог відзначає, що віршики і пісеньки розвивають у дітей пам'ять, а «дякуючи ритмам і мелодії, дитина сприймає більше, легше і приємніше».

Я.А. Коменський вважав неможливим гармонійний розвиток дітей без викладання співу і музики, пропонував вчити учнів цих предметів з материнської школи.

Він вперше в історії педагогічної думки науково обґрунтував роль самодіяльного шкільного театру, присвятивши цій формі навчально-виховної роботи цілу главу «Великої дидактики». Педагог вважав, що театр у школі має поєднувати декілька функцій: *освітню* – «... щоб розподілене по різних ролях було представлено все, що вивчено протягом триместру»; *етичну* – «... щоб вміти тримати себе пристойно»; *загально-розвивальну* – «... щоб театр вчив юнака шляхом прикладу та наслідування». Серед 25 «Законів добре організованої школи», створених Я.А. Коменським, був «Закон про театральні вистави».

На думку видатного педагога, використання театрального мистецтва необхідне «для розвитку спостережливості, швидкої реакції, вмінь робити привабливі рухи, тримати обличчя, руки, як і все тіло, відповідно до обставин, змінювати і пристосовувати голос, словом, виконувати будь-яку роль належним чином і за будь-яких обставин триматись благопристойно, будучи далеким від усякої дерев'яної сором'язливості». Я.А. Коменський зауважував, що дітям корисно відвідувати театральні видовища, самим створювати їх і брати участь в них. «Цими публічними виступами на сцені перед глядачами можна розвивати гостроту людського розуму більш потужно, ніж будь-якими настановами або всією силою дисципліни».

6. Педагогіка епохи Просвітництва

Перемога буржуазної революції й утвердження капіталізму в Європі середини XVII ст. вимагали принципово нового підходу до розв'язання фундаментальних проблем педагогіки та зміни системи поглядів на фактори формування особистості: роль, мету й завдання виховання; зміст освіти, методи навчання тощо.

Педагогічні ідеї цього часу найбільш яскраве своє висвітлення знайшли у творах Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці та А. Дістервега, які обстоювали ідеали демократичної педагогіки.

Йоган-Генріх Песталоцці, якого К.Д. Ушинський назвав *першим народним учителем*, виступив як теоретик трудової народної школи, засновник теорії елементарної освіти й продовжувач ідеї гармонійного виховання, яке розумів, як гармонію розвитку «руки і розуму».

Поширювач і продовжувач дидактичних ідей Й.Г. Песталоцці – *Адольф Дістервег*, своїми працями у галузі дидактики та практичною діяльністю з підготовки народних учителів у Німеччині заслужив ім'я «Учителя німецьких вчителів».

Основними педагогічними ідеями англійця *Джона Локка* були ідеї «табула раса» (дитина порівнюється із чистою дошкою, яка заповнюється певним змістом, залежно від педагогічного впливу вихователя) та сімейного (а не шкільного) виховання джентельмена, який може розумно й вигідно вести справи, має здоровий дух у здоровому тілі й уміє гідно поводити себе у товаристві.

Французький вольнодумець і просвітитель *Жан-Жак Руссо* у своїй праці «Еміль, або про виховання» обстоює думку щодо

необхідності вільного виховання й розвитку особистості дитини і вперше здійснює вікову періодизацію життя вихованця:

- від народження до 2 років – період, коли особливу увагу слід приділити фізичному вихованню;
- 2 – 12 років – період «сну розуму», коли потрібно розвивати «зовнішні відчуття»;
- 12 – 15 років – період розумового виховання;
- від 15 – до повноліття – період морального і статевого виховання.

Праці видатних педагогів епохи Просвітництва заклали основи для розвитку педагогічної науки межі XIX-XX століть.

7. Реформаторська педагогіка XIX – XX століть

На межі XIX – XX століть з'являється цілий ряд нових концепцій освіти і виховання, що склали у своїй сукупності якісно нову теоретичну базу розвитку шкільництва у Західній Європі та США і отримали назву *реформаторської педагогіки, або нового виховання*.

Провідними причинами розвитку педагогічної думки у цей час стали такі чинники:

- Розвиток виробництва та науково-технічного прогресу, що потребувало отримання учнями значно більшого обсягу знань, умінь та навичок.
- Невідповідність школи вимогам часу.
- Накопичення педагогікою та психологією достатньої кількості знань для побудови нових теорій.

Ідеї реформаторської педагогіки втілились у цілому ряді концепцій, зокрема, в теорії вільного виховання, експериментальній педагогіці, педагогічному прагматизмі, функціональній педагогіці, педагогіці особистості, вальдорфській педагогіці тощо.

Провідною ознакою цих концепцій стала концентрація уваги на особистості дитини, тому їх називають *дитиноцентричними*.

Ідеологом *теорії вільного виховання* була шведська письменниця Елен Кей. Гаслом цієї теорії стало: «Йдучи від дитини».

Експериментальна педагогіка (В. Лай, Е. Мейман, О. Декролі, Е. Торндайк) намагалася на основі лабораторних експериментів над природою дитини та її поведінкою здобути точні наукові факти, щоб,

виходячи з них, «з математичною точністю визначити характер виховного впливу на дитину».

Концепція педагогічного прагматизму (Дж. Дьюї) виходить з того, що будь-яка педагогічна теорія є засобом пристосування, «інструментом для дії» і її цінність доводиться практичною корисністю.

Творцем *функціональної педагогіки* став швейцарський психолог Едуард Клапаред. У його концепції акцентується роль інтересу, мотивів, потреб у поведінці дитини та виробленні якостей її особистості.

Педагогіка особистості (Е. Вебер, Е. Лінде) пропагувала новий ідеал школи як трудового товариства дітей, які за допомогою вчителя висувують перед собою конкретні цілі і шукають шляхи їх досягнення. Провідне гасло цієї педагогічної течії: «Допоможи мені це зробити самому».

8. Вальдорфська педагогіка у розвитку творчої індивідуальності особистості

Засновником вальдорфської педагогіки є Рудольф Штайнер.

Перша вальдорфська школа була відкрита у Німеччині у 1919 році у м. Штутгарті для дітей робітників і службовців сигаретної фабрики „Вальдорф-Асторія”. В основу педагогічної концепції цієї школи було покладено окультно-містичне вчення Р. Штайнера – антропософію.

Принципи діяльності вальдорфської школи:

- *виховання у дусі свободи*, виявляється у тому, що вчитель вільний у своїх діях і його діяльність не залежить від навчальної документації. Тому відсутніми є навчальні плани, програми, єдині методики навчання тощо. Гаслом вальдорфської педагогіки є: «Вальдорфський план – дитина». Отже, планування навчально-виховного процесу відбувається на розсуд вчителя, але у відповідності з індивідуально-психологічними особливостями та потребами кожної конкретної дитини, на засадах особистісно орієнтованого підходу;
- *цілісність формування особистості*: тілесної, душевної і духовної її сторін. Головне у вальдорфській школі – розвинути здатність вільно і оригінально мислити, відчувати,

творити. Тому поряд із навчанням велика увага приділяється розвитку культури почуттів, формуванню спеціальних художніх навичок, становленню ремісничої майстерності, фізичному вдосконаленню. Для цього застосовуються ритмічні вправи, враховуються добові біоритми, вікові семирічні цикли розвитку тощо.

Організація навчального процесу у вальдорфських школах має ряд специфічних особливостей. Зокрема, у них відсутня абсолютизація предметних уроків як основної форми навчального процесу. 45-хвилинні уроки поєднуються із заняттями *методом епох*.

Сутність даного методу полягає у тому, що викладання предмету проводиться кожного навчального дня протягом 3-4 тижнів на 1,5-годинних заняттях. За цей навчальний час, що складає близько 50 годин, засвоюється більша частина навчального матеріалу відповідного року, або навіть увесь матеріал з предмету за рік.

Одними з провідних навчальних дисциплін є історія мистецтва та праця.

Після інтелектуально насичених занять першої половини дня йдуть інші компоненти, що складають разом *потрійний ритм життя* вальдорфської школи.

Другий компонент – заняття з предметів художньо-естетичного циклу – музики, живопису, скульптури, архітектури, театру, евритмії (особливий вид мистецтва, що синтезує думку і слово, колір і музику, рухи тіла і душі).

Третій компонент – заняття ручною працею – «рукотворчістю».

Випускники вальдорфських шкіл грають на кількох музичних інструментах, володіють кількома іноземними мовами, займаються театром, співом, живописом, танцями; уміють шити, пекти хліб, обробляти землю, працювати з глиною, металом, деревом.

Заслуговує на увагу *ритмічний початок* кожного навчального дня у вальдорфській школі. На нього відводиться до 20 хвилин.

У молодших класах змістом ритмічного початку дня є повторення хором вірша, пісеньки, що супроводжується грою на сопілці із дзвіночками, приплескуванням і притупуванням.

У середніх і старших класах змістом ритмічної частини є декламація вірша хором. Вона може повторюватися декілька разів як з метою поліпшення вимови, вироблення чіткої артикуляції звуків, усвідомлення мелодики вірша, так і з метою пробудження та стимулювання уяви, фантазії дітей. В цей час, на думку

вальдорфських педагогів, активізуються усі органи почуттів, а спільні вольові зусилля, що докладаються учнями при такій діяльності, ще більше загострюють дитячу чутливість. Наслідком таких колективних вправ стає сформована готовність учнів до продуктивної праці упродовж навчального дня, підвищена інтелектуальна та емоційна їх активність. Крім того, вальдорфці вважають, що усе, пов'язане з ритмом, позитивно впливає на здоров'я людини.

Така побудова навчального процесу ґрунтується на ідеї гармонійного розвитку трьох сфер внутрішньої діяльності людини – мислення, почуття і волі.

Навчання у вальдорфській школі становить собою процес *результативної дії*, тобто учитель не дає готових визначень і алгоритмів дій, а сам здійснює разом із дітьми всі дії, необхідні для їхніх самостійних висновків.

Один з головних методів вальдорфської педагогіки – *образний виклад матеріалу*, спрямований на навчання дітей образно мислити, співпереживати, співчувати тощо. Він включає у процес пізнання уявлення, фантазію та почуття дитини.

Гетеаністичний метод пізнання, що зводиться до пізнання світу через себе і себе через світ, розвиває в дитини здатність дивуватися й бачити чудо. Тому у 1 – 5 класах у змісті навчання багато казок, легенд, міфів, у яких перемагають добро й краса. І тому загальним правилом у вальдорфській школі є те, що заключні 15 хвилин заняття відводяться бесіді на морально-етичні теми.

Природним і невід'ємним компонентом вальдорфської педагогіки є дидактика творчості. В основу вальдорфської дидактичної концепції покладено ідею щодо необхідності впливу навчання „не лише на голову, а й на всю людину у цілому”, цілісно й гармонійно розвивати її “розум, серце й волю”. Ці ідеї перегукуються із проголошеними ще класиками педагогіки принципами: “Виховання розуму, серця і руки”.

Вальдорфська педагогіка виходить з того, що людина розвивається не лише тілесно, але й духовно. При цьому душа розуміється як внутрішній світ “розуміючої” особистості, яка переробляє враження від зустрічей із зовнішніми природними та соціально-культурними явищами. У зв'язку із цим особлива увага у вальдорфській педагогіці надається художньо-творчому елементу освіти, засобом якого розвивається естетична культура учня та його воля. Реалізація цього елемента передбачає просякненість навчально-

виховного процесу вальдорфської школи художньо-творчим началом через впровадження потужного циклу мистецьких дисциплін і ремесел та введення елементів художньої творчості у зміст викладання усіх навчальних дисциплін. Саме тому провідним дидактичним принципом вальдорфської педагогіки є *принцип краси й художньої образності*.

Діяльність педагога вальдорфської школи розуміється як художня творчість: “Виховання – мистецтво, педагог – художник” (Р. Штайнер). Оскільки вальдорфська педагогіка значною мірою побудована на особистості вчителя, його професійній компетентності, ініціативі, творчих і педагогічних здібностях, то на нього покладається велика відповідальність. Від вчителя вимагається здатність встановлювати з кожним із своїх вихованців продуктивний творчий та душевний зв'язок. Тоді він стане, за переконанням Р. Штайнера, не просто вчителем математики, читання чи малювання, але істинним ваятелем людини, що розвивається й самостверджується.

Головними рисами такого педагога Р. Штайнер вважав музикальність та артистичність.

Щоби допомогти вальдорфському вчителю досягти творчого професійного рівня своєї діяльності, до змісту його професійної підготовки введено різні види мистецтва, ремесла й художньої творчості, зокрема: музично-інтонаційні та ритмічні імпровізації, музично-ритмічні вправи на координацію рухів рук та ніг (подібні до методики ритмічного виховання Е. Жак-Далькроза), гру на флейті (обов'язково) та інших музичних інструментах, хоровий спів, евриту, рецитацію, придумування ритмо-пластичних вправ на різні за жанрами поетичні тексти, написання картин, створення іграшок та картинок з вовни й воску тощо. Отримавши різнобічну художньо-творчу підготовку таким чином, вальдорфський вчитель стає своєрідною людиною-оркестром, здатною до імпровізації на різні теми й у різноманітних напрямках та видах художньо-творчої і педагогічної діяльності.

У 1990 році у ФРН нараховувалося 180 вальдорфських шкіл, у яких навчалось понад 50 тис. дітей, а всього у світі на той час було 512 таких альтернативних навчальних закладів.

Питання для самоконтролю:

1. Що є предметом історії педагогіки? Які її принципи та функції?
2. Схарактеризуйте основні педагогічні підходи до проблеми виникнення виховання.
3. Як здійснювалося виховання у прадавні часи?
4. Обґрунтуйте значення „семи вільних мистецтв” у розвитку освіти Середньовіччя.
5. Чому освіту епохи Відродження називають гуманістичною?
6. Які з педагогічних ідей епохи Просвітництва вам імпонують? Поясніть, чому.
7. Чим зумовлене виникнення Реформаторської педагогіки? Здійсніть характеристику основних її підходів.
8. Розкрийте значення вальдорфської педагогіки у розвитку творчої індивідуальності особистості.

Тема 4. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

1. Виховання в прадавніх слов'ян.
2. Школа, освіта й виховання у Київській Русі.
3. Освіта і виховання в Україні в епоху Відродження (XVI – XVII ст.).
4. Козацька педагогіка.
5. Роль братських шкіл та Києво-Могилянської академії у культурно-освітньому розвитку України.

Література

Основна

1. *Волков Г.Н.* Етнопедагогіка: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2000. – 176 с.
2. *Історія педагогіки: Навч. посібник /* За ред. М.В. Левківського, О.А. Дубасенюк. – Житомир: ЖДПУ, 1999. – 336 с.

3. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки / За ред. М.Г. Стельмаховича. – К.: ІЗМН, 1998. – 356 с.

Додаткова

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Нариси до історії українського народного танцю / Укл. В.К. Купленик. – К.: ІЗМН, 1997. – 64 с.

1. Виховання в прадавніх слов'ян

Традиції національного виховання зароджувались одночасно з формуванням слов'янської народності.

Характер виховання, його зміст, форми і методи були зумовлені географічним положенням, природними та соціально-економічними умовами існування слов'янських племен на кожному етапі їх розвитку:

Період матріархату: Процес виховання у праслов'ян ще не набув характеру окремої громадської функції. Діти до 5-6 років виховувалися матір'ю, після цього хлопчики передавалися до чоловічих, а дівчатка – до жіночих общин, де ними опікувалися брати і сестри матері.

Період патріархату: виникають будинки для молоді, куди батьки за традицією віддавали дітей на виховання дядькам-опікунам, годувальникам, “печальникам”.

Педагогічна функція “печалювання” означала турботу спеціально призначених людей, опікунів, про здоров'я дитини, створення необхідних умов для її розвитку. Годувальником (*рос. – вос-питателем*) називали духовного наставника, вихователя, того, хто формував морально-етичні якості дитини.

Характерно, що при спільному вихованні дітей у докласовому суспільстві майже не існувало сирітства. Однак групова система виховання не могла забезпечити повноцінного особистісного формування індивіда.

Велика патріархальна сім'я: виховання дітей ґрунтується на принципі родового колективізму.

З появою соціального інституту сім'ї основні завдання по вихованню молоді виконуються батьками та іншими старшими членами родини. Так виникає сімейне виховання.

Метою виховання була підготовка хлопця до праці землероба, мисливця, воїна-захисника, а дівчини – до виконання обов'язків господині і матері сімейства.

Виховання молоді здійснювалося також у язичницьких школах, у яких вже існувала власна архаїчна писемність.

2 Школа, освіта й виховання у Київській Русі

Педагогічна думка й школа Київської Русі зародилися у взаємодії слов'янської язичницької традиції та східного Візантійського християнства. Тому характер освіти і виховання у давньоруській державі значною мірою визначався цими впливами.

Вагому роль у розвитку освіти у Київській Русі відіграло запровадження церковного богослужіння та зумовлене ним введення слов'янського алфавіту й азбуки Кирила і Мефодія. Завдяки цьому вимогою часу стало відкриття спеціальних шкіл для навчання церковнослужителів грамоті.

Крім простого навчання грамоті, існувала й більш висока ступінь освіти – *школи книжного вчення*, у яких викладалися діалектика, риторика, граматики та арифметика. У школах книжного вчення вихованців готували до діяльності в різних сферах державного, церковного та культурного життя.

За князювання Ярослава Мудрого освіта набула небаченого розвитку: засновувалися нові школи, була відкрита перша на Русі бібліотека, набула поширення жіноча освіта.

Згодом питаннями освіти починають займатися монастирі. У Києво-Печерському монастирі була відкрита перша школа для ченців.

З кінця XI – початку XII ст. з'явилося поняття “навчання грамоті”, яке тлумачилося як навчання дітей письму, читанню, лічбі й хоровавому співу і було рівнозначним початковій – елементарній освіті.

Першу державну концепцію виховання у Київській Русі сформульовано в “Ізборніку” князя Святослава.

До педагогічної літератури тих часів належить і “Повчання дітям” Володимира Мономаха (1117 р.).

Історичне значення педагогічної спадщини Київської Русі полягає у тому, що було створено основу для розвитку школи й педагогіки українського, російського та білоруського народів.

3. Освіта і виховання в Україні в епоху Відродження (XVI – XVII ст.)

Соціально-економічні процеси і політичні події XVI-XVII ст. викликали великі зрушення в духовному житті України. В умовах боротьби, що розгорталася проти насильницької політики покатоличення і російської колонізації, культурно освітній рух в Україні набуває характеру культурно- національного відродження.

Ідеї поширення освіти й знань серед народних мас, відродження національної мови і традицій, захисту православної віри, незалежного і вільного існування держави набувають широкого розвитку. На Україні утворюються культурні осередки, виникають братства; високого рівня розвитку досягає мережа закладів освіти, серед яких провідне місце посідають Острозька та Києво-Могилянська академії, братські та козацькі школи.

На межі XVI-XVII ст. виникає українська шкільна драма. Шкільні театри, що функціонували при навчальних закладах упродовж XVI-XVIII століть, відігравали велику навчальну, виховну і просвітницьку роль: вони у формі гри допомагали учням опанувати латинську мову, біблійні сюжети, поезику, класичну драматургію. Авторами шкільних драм, здебільшого, були вчителі риторики та поезики. Театральні постанови відбувалися з повчальною метою, а також задля розваги присутніх на них педагогів, учнів, громадян міста.

Основними видами вистав шкільного театру були: містерія, міраклі, мораліте. Поширеними були декламації, діалоги, панегірики; віршовані драми на біблійні, історичні та побутові сюжети; інтермедії – невеличкі комічні сценки з народного життя; трагікомедії, вертепи тощо.

У XIX ст. шкільний театр втратив статус обов'язкової складової навчального процесу у земських та церковно-приходських школах. Однак у гімназіях, ліцеях, інститутах шляхетних дівчат він посідав чільне місце.

4. Козацька педагогіка

У другій половині XV-XVI ст. на Україні виникло і сформувалося козацтво як форма протесту українського народу проти зростаючого соціального та національно-релігійного гноблення, посилення закріпачення селян і розвитку кріпосного права.

Багатовіковий визвольний козацький рух покликав до життя унікальне явище не лише східнослов'янської, але й світової культури – козацьку педагогіку.

Козацька педагогіка – це частина української народної педагогіки у вершинному вияві, яка формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині – незалежній Україні. Це народна виховна мудрість, що своєю головною метою ставила формування в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю.

Створена козаками педагогіка увібрала в себе ідейно-моральний, емоційний, естетичний та психолого-педагогічний зміст богатирської старослов'янської епохи.

Козацьке виховання мало кілька ступенів:

Передусім – дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської педагогіки.

Другий ступінь козацького виховання – родинно-шкільне виховання та навчання.

Під могутнім захистом козацьких збройних сил в Україні існували різні типи навчальних закладів. Поряд з академіями, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, колегіумами, працювали народні професійні школи мистецтв і ремесел (кобзарства, гончарства, бортництва та ін.) та козацькі й січові школи на території Січі, земель Війська Запорозького, на Гетьманщині.

Перша школа на Січі, відкрита у 1576 році, послужила зразком для виникнення осередків освіти на всій території козацьких вольностей. Склад учнів визначався за звичаями, що формувалися на Січі. Так, наприклад, там заборонялося перебування жінок. Навіть отамани залишали свої сім'ї за межами Січі. За порушення порядку загрожувала смертна кара.

Батьки прибували на Січ із синами, щоб ті навчалися грамоти і військової справи. Траплялося, що, шукаючи порятунку від панської сваволі, крапацькі діти добиралися туди самі.

Козацька педагогіка дає самобутнє трактування статусу і ролі батька в навчанні і вихованні дітей. Батько – це захисник сім'ї, роду, творець історії, державності. У козацькому фольклорі і педагогіці він символізує для дитини високий і незаперечний взірець стійкості, мужності й відваги, непорушний авторитет у ставленні до родини, громадських справ, потреб народу.

Січова школа існувала при церкві Святої Покрови, розташованої на території Запорозької Січі. Функціонувала вона під безпосереднім наглядом козацької старшини. Школа складалася з двох відділів: в одному навчалися юнаки, які готувалися на паламарів і дияконів (у цьому відділі було завжди 30 учнів). У другому відділі вчилися усі інші діти, серед яких були як еліта – хрещеники козацької старшини, так і сироти. Таких учнів було 50. Їх учили грамоті, співу та військовому ремеслу. Поруч із цими предметами багато уваги приділялося психофізичному вдосконаленню майбутніх козаків.

Посібниками для навчання були: для найнижчих класів рукописна “Козацька читанка”, для середніх – Часослов і для старших – Псалтир, що друкувалися Київською та Чернігівською друкарнями.

До школи приймалися хлопчики з 9 років. Підростаючи, вони ставали помічниками вчителя: підтримували в класі дисципліну, привчали молодших до самообслуговування.

В учнівському колективі діяло самоврядування, що нагадувало козацьке. Учні обирали зі свого складу двох отаманів: одного для старших, іншого – для молодших. Усі мали рівні права та певні обов'язки. Найвищими якостями майбутніх козаків вважалися: патріотизм, готовність віддати життя за волю України, чесність, самодисципліна, взаємодопомога. Серед учнів Січової школи значного поширення набуло побратимство. Хлопчики, що браталися, клялися один одному у вірності на все життя. І великим, смертним гріхом вважалося порушення цієї клятви.

Час перебування молодиків у Січовій школі, як вважають дослідники, суворо не регламентувався, а залежав, в першу чергу, від їхніх здібностей до військової та духовної науки.

Метою козацького виховання у Запорозькій Січі була підготовка воїнів, які б мали “міцну тілобудову, легко переносили голод, спрагу,

спеку; у війні були невтомними, відважними, хоробрими, або, краще сказати, дерзновенними, і мало дорожили своїм життям”.

Дослідник історії та етнографії України Г. Боплан пише, що майбутніх козаків учили “Богу добре молитися, на коні реп’яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти”. Крім того, важливе місце у козацькій педагогіці відводилося також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога під водою за допомогою очеретини та ін.

Загартовуючи себе і готуючись до складних випробувань долі, козаки улітку спали просто неба. Щоби забезпечити собі міцне здоров’я і довголіття, вони опановували таємниці народної медицини. Г. Боплан писав, що, маючи міцне здоров’я, козаки майже не знають хвороб.

Навчання молодих козаків супроводжувалося народними іграми, забавами, різноманітними фізичними вправами, танцями тощо.

Як і бувале козацтво, молодь під час свят народного календаря влаштовувала народні гуляння, у ході яких змагалася на силу, спритність і прудкість, винахідливість, точність попадання в ціль тощо.

Традиційними були змагання на конях (скачки, перегони та ін.), танці “на закладу” – хто кого перетанцює, “водіння” за собою музик через усю Січ або “дотанцювання” від одного означеного місця до іншого. У ході вдосконалення танцювальних рухів виникли односкладові козацькі танці (гопак, гайдук, тропак, півторак та ін.), які поступово злилися в один складний танець “козак”. Виконуючи його, танцівники не лише розважалися, але й вишколювалися, тренували свою витримку, гартували гнучкість, розвивали запаси сил для праці і бою.

Вбачаючи у танці “козак” небезпечний стимул для піднесення національної самосвідомості українського народу, а у Запорозькій Січі – форпост майбутнього національно-визвольного руху, цариця Катерина II зруйнувала Січ, а танець “козак” заборонила.

Намагаючись зберегти цей танець і пристосувати його до існуючих умов самодержавства, українці стали танцювати його під назвами тих односкладових танців, від яких утворився “козак”. Згодом вони, збагатившись рухами, перетворилися на самостійні.

Головним спадкоємцем “козака” став гопак, який перейняв його героїчне забарвлення, імпровізаційність, змагальність виконавців,

наявність досконалих сольних хореографічних комбінацій-колінець тощо. Нерідко гопак танцювався із списами та шаблями. Популярним стало виконання танцю не лише чоловічим, а й мішаним складом виконавців. З часом танець набув широкого визнання на світовій хореографічній сцені і став мистецьким атрибутом нашої держави.

На Запорозькій Січі існувала специфічна система відбору і вишколу молодиків. “Хто хотів стати козаком – мусив наперед служити три роки в старого козака за джуру (чуру) – як у лицарів меченосець. Чура робив усяку роботу. Носив за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Щойно потім, коли вивчався від того козака орудувати зброєю і набирав вправності у битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли”.

Важливими засобами козацького виховання були народні пісні та думи, прислів'я та приказки про козаків, легенди й перекази, пройняті волелюбним козацьким духом та приправлені дотепним і гострим гумором. Великий виховний вплив на молодь справляли різноманітні види народного мистецтва: декоративно-ужиткове, музичне, хореографічне тощо. Так, значний виховний і пізнавальний потенціал мали школи музики і співу на Січі. Вони призначались для дітей, що мали гарний слух і голос. Метою їх було навчити молодих козаків церковного співу, а також підготувати читців і співаків для нововідкритих козацьких церков.

У 1652 році Богдан Хмельницький видав універсал про організацію при кобзарських цехах шкіл з підготовки кобзарів, лірників і взяв їх під свою опіку. Це були, по суті, перші музичні школи в Україні. Учителями у них працювали козаки-кобзарі, що за віком чи з інших причин не могли володіти зброєю. Заняття з учнями проводили індивідуально. Лише тоді, коли юнак міг самостійно створити мистецький твір, він діставав право співати людям. Тому кобзарі були і поетами, і композиторами. Підготовка їх мала велике значення для козацького війська. Гра піднімала запорожців на бій, була засобом релаксації й оплакування своїх загиблих братів після бою, піснями народні співці розносили славу про подвиги козаків по всій Україні.

У духовному житті молоді козацька педагогіка особливо пропагувала лицарську честь і лицарську звитягу. Кожен молодий козак прагнув розвинути в собі ці шляхетні якості.

Неписані закони кодексу лицарської честі передбачали:

- Любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві.
- Готовність захищати слабких, турбуватись про молодших, дітей.
- Шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі.
- Непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, працьовитість і скромність тощо).
- Відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави.
- Турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної землі.
- Прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів.
- Цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму.
- Уміння скрізь і всюди поступати шляхетно, виявляти інші чесноти.

Кодекс лицарської звитяги передбачав такі героїчні якості, як:

- Готовність битися до загибелі за волю, честь, віру і славу України.
- Нехтування небезпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, долю України.
- Ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників.
- Героїзм, подвижництво у праці і в бою тощо.

Козацькі школи діяли у полкових і сотенних містах та містечках України. Вони розміщувалися переважно у приміщеннях, що належали церквам. Ці школи існували на кошти батьків (Січові – на кошти Січі).

Школи були знищені після руйнування Запорозької Січі у 1775 році.

Але із закриттям козацьких шкіл не зникла козацька педагогіка. В українських сім'ях важливим засобом родинного виховання залишився козацький фольклор, різні жанри якого несли народну виховну мудрість і мораль. Козацька педагогіка стала моральним підмурівком виховання особистості в кожній українській оселі, в

кожній родині, бо саме вона відповідала національним потребам, сприяла формуванню національної самосвідомості, була рушійною силою збереження українського етносу. Тому цілком виправданим є визначення козацької педагогіки як енциклопедії національного виховання, до якої нині схиляється все більше вітчизняних і зарубіжних учених.

Козацький фольклор, традиції і ритуали українського козацтва збереглися і використовуються у навчанні та вихованні підростаючого покоління українців до цього часу. Вони сприяють розв'язанню важливих завдань сучасної освіти, серед яких:

- поширити кращі ідеї козацької педагогіки в усіх населених пунктах України, дійти до кожного навчального закладу, до кожної родини, щоби мудрість і майстерність виховання дітей, підлітків-козачат стала надбанням нації;

- зберігати і розвивати найкращі риси національного характеру українців;

- підтримувати високий рівень морального виховання молоді, яка має бути завжди готовою до захисту своєї Батьківщини, рідної матері, сестри, дружини, нареченої, своєї родини і Священної Землі колишнього Війська Запорізького...

5. Роль братських шкіл та Києво-Могилянської академії у культурно-освітньому розвитку України

В епоху українського Відродження відбулося формування української народності й утвердження національної системи виховання. Але, оскільки провідні культурно-освітні центри знаходилися на той час у Західній Європі, зокрема, у Польщі, то молодь, прагнучи здобути освіту, від'їздила за кордон і там зазнавала полонізації, покатоличення, тобто, відривалася від своїх національних коренів.

Єдиним засобом врятувати від цього молодих людей було заснування власних національних шкіл, які б могли забезпечити високий рівень освіти на основі національних традицій.

Становлення таких шкіл (а через них і національної освіти в Україні) пов'язане передусім із братствами.

Братствами називалися організації, які утворювалися добровільно заради цехової взаємодопомоги, вшанування певного святого або на основі спільності віросповідання. Метою їх заснування

була підтримка членів братства, спільне відзначання релігійних свят, вшанування свого святого тощо.

Перші братства в Україні, за свідченням істориків, з'явилися ще в XI ст., але активізувалася їх діяльність після унії 1596 р., коли конфлікт православ'я з католицизмом створив, за словами Дмитра Чижевського, „грунт для утворення двох явищ – релігійної полеміки і національної школи”. На думку вченого, „як релігійна полеміка з необхідністю вимагала вищих теологічних студій”, так і народна школа, що постала й поширилася зусиллями братств, привела до зорганізування вищої освіти з релігійним забарвленням”. На думку Михайла Возняка, саме під впливом боротьби з католицизмом і протестантизмом братства набули релігійного характеру і стали „на сторожі національних потреб, заводячи школи і друкарні”.

Першими освітніми закладами, створеними братствами, стали Львівська, Луцька, Кременецька, Київська та ін. братські школи.

Так, Львівське ставропігійне братство у 1586 р. заснувало школу для дітей різних станів, що утримувалася на громадські кошти.

Братські школи були всестановими навчальними закладами. У них навчалися діти усіх соціальних верств, у тому числі й сироти.

Зміст навчання у братських школах охоплював переважно тривіум. Квадривіум у них формально був відсутній, проте набір навчальних предметів не обмежувався лише тривіумом: учні вивчали Євангеліє, книги апостольські, а також пасхалії, арифметику, музику, церковний спів, слов'янську, українську книжну та грецьку мови тощо. Водночас, незважаючи на наявність у змісті навчання братських шкіл елементів вищої освіти, вони ще не були вищими навчальними закладами.

Сучасні дослідники все більше схиляються до думки, що першим вищим закладом освіти в Україні стала Острозька академія, заснована у 1576-81 рр. Це був навчальний заклад релігійного типу, метою якого була підготовка православних священників, здатних протистояти унії. Але, оскільки не збереглися навчальні плани та документація академії, то довести, що це справді був вищий навчальний заклад, нелегко. Тому, вчиняючи дипломатично, український радянський історик Ігор Мицько в Українській радянській енциклопедії пише про Острозьку академію як про „Греко-слов'яно-латинську колегію, першу українську школу вищого рівня, відому серед сучасників під назвою „академія”. Тобто, цей

заклад він називає одночасно і школою, і колегією, і першою школою вищого рівня, і академією Такий підхід, на думку Анатолія Алексюка, пов'язаний із тим, що Острог розташований на Правобережній Україні і тривалий час перебував під владою Польсько-Литовського князівства, тому радянські ідеологи усіяло применшували його культурно-освітнє значення.

У радянській історіографії панувала думка, що найстарішим вищим навчальним закладом України є Києво-Могилянська академія (1615-1817). Але, якщо в історико-педагогічній науці й мають місце суперечки щодо історичних дат заснування вищої освіти в Україні та статусу навчальних закладів, то серед науковців і педагогів не викликає сумніву той факт, що Києво-Могилянська академія була закладом освіти *вищого* рівня і одностайно визнається її першість серед усіх навчальних закладів України як за рівнем підготовки вихованців, так і за впливом на культурно-освітній розвиток не лише українського, а й усіх східно-слов'янських народів.

Передумови для створення Києво-Могилянської академії були закладені освітньою діяльністю братських шкіл, зокрема, Київської (1615, створеної на кошти Галшки Гулевичівни) та Лаврської (1631), які, об'єднавшись у 1632 році, утворили Києво-Могилянський колегіум. У 1701 р. за царським указом він був перейменований на Києво-Могилянську академію, названу так на честь свого першого протектора Петра Могили.

Курс навчання у ній тривав 12 років. Структурно академія складалася з 2 конгрегацій:

Нижчої, включала 6 класів:

1. Фара, або аналогія (підготовчий клас, у якому навчали читати і писати латинською, слов'янською та грецькою мовами).
2. Інфіма (молодший).
3. Граматика, синтаксима (середні класи, у яких навчали граматичним правилам трьох мов, перекладам з однієї мови на іншу. Крім того, спудеї вивчали тут польську мову, арифметику, геометрію, катехізис, музику і нотний спів. Особлива увага приділялася грецькій і римській літературі: робили вправи на матеріалі уривків з текстів найвизначніших латинських і грецьких письменників, вчили їх напам'ять).
4. Піїтика (вправлялися у віршуванні українською і латинською мовами).
5. Риторика.

Вища конгрегація охоплювала 2 класи:

1. Філософію, яку вивчали за системою Аристотеля (логіка, фізика і метафізика, етика, дещо з математики і географії).
2. Богослов'я, де вивчали систему Фоми Аквінського, а також вправлялися у духовному проповідництві.

Основу навчання в колегії становила латинська мова: „грецька – для свята, латина – для життя”, – казав Петро Могила.

Навчання спудеїв Києво-Могилянської академії організовувалося на демократичних засадах. Новоприбулих приймали протягом усього навчального року – з 1 вересня до перших чисел липня. Вікових обмежень для зарахування не було. Скажімо, у 1736-1737 навчальному році тут навчалися учні віком від 11 до 24 років. Термін навчання був досить вільним: якщо спудей недостатньо опанував певну науку, то залишався в одному класі стільки років, скільки йому для цього було потрібно. Вчився в академії стільки, скільки бажав.

Серед випускників Києво-Могилянської академії шість гетьманів України: Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Самойлович, Юрій Хмельницький. Ще один гетьман України – Петро Конашевич-Сагайдачний був одним із засновників академії і навчався в ній. Випускниками цього славетного навчального закладу стали також такі видатні діячі культури, освіти і мистецтва як: Григорій Сковорода, Петро Гулак-Артемовський, Пилип Козицький, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артемій Ведель, Лазар Баранович, Гавриїл Домецький, Феофан Прокопович, Стефан Яворський і т.д.

Академія значно вплинула на організацію інших навчальних закладів України: Чернігівського колегіуму (1700), Харківського (1721), Переяславського (1738) колегіумів. А вони, у свою чергу, сприяли розвитку національної освіти в Україні.

У 1817 році Києво-Могилянська академія була закрита, а з утвердженням в Україні незалежності поновила свою культурно-освітню діяльність.

Питання для самоконтролю:

1. Як здійснювалося виховання у прадавніх слов'ян?
2. Схарактеризуйте школу, освіту і виховання у Київській Русі.

3. У чому виявлялися особливості освіти і виховання в Україні в епоху Відродження (XVI – XVII ст.)?
4. Висвітліть історичне значення козацької педагогіки та обґрунтуйте її освітньо-виховні можливості на сучасному етапі національного відродження України.
5. Розкрийте роль братських шкіл та Києво-Могилянської академії у культурно-освітньому розвитку українського народу.

Тема 5. УКРАЇНСЬКА ЕТНОПЕДАГОГІКА

1. Предмет і завдання етнопедagogіки.
2. Фактори і засоби української етнопедagogіки.
3. Родинне виховання українців.
4. Народні прислів'я та приказки у змісті української етнопедagogіки.
5. Українська народна пісня як засіб етнопедagogіки.

Література

Основна

1. *Волков Г.Н.* Етнопедagogіка: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2000.
2. *Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т.* Історія української педагогіки / За ред. М.Г. Стельмаховича. – К.: ІЗМН, 1998.
3. *Сявавко Е.І.* Українська етнопедagogіка в її історичному розвитку. – К., 1994.

Додаткова

1. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. *Філіпчук Г.Г.* Українська етнокультура в змісті національної загальної та педагогічної освіти. – Чернівці, 1996.

1. Предмет і завдання етнопедагогіки

Народна педагогіка – це галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які виражаються в панівних у народі поглядах на мету й завдання виховання, в сукупності народних засобів, умінь та навичок виховання й навчання (С.У. Гончаренко).

Термін „народна педагогіка” першим ввів у науковий обіг К.Д. Ушинський. Він розглядав її як результат колективного творчого внеску багатьох поколінь у духовну культуру народу, невід’ємну частину цієї культури, вираження інтересів і потреб народу.

Етнопедагогіка (від гр. *έθνος* – плем’я, народ і педагогіка) – наука про народну педагогіку, яка досліджує досвід народу, з’ясовує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній діяльності, вивчає способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з’ясовує їх відповідність чи невідповідність сучасним завданням виховання (С.У. Гончаренко).

Поняття етнопедагогіки завжди розглядається співвіднесено з певним конкретним народом, наприклад: українська етнопедагогіка, татарська етнопедагогіка, чуваська етнопедагогіка та ін.

Предметом етнопедагогіки є педагогічний досвід та виховна мудрість певного народу. Він охоплює такі складові як: педагогіка сімейного побуту; паремії та їх значення у передачі морального досвіду молодим поколінням; загадки як засіб розумового виховання; народні пісні та їх роль в естетичному вихованні молоді; народні іграшки та дитяча творчість; дитяче й молодіжне середовище та його педагогічні функції; материнська педагогіка тощо.

Завдання етнопедагогіки полягають у вивченні, аналізі, збереженні й поширенні народних виховних традицій та ідей.

Джерелами вивчення етнопедагогіки є твори фольклору з педагогічним змістом і спрямуванням, етнографічні матеріали, народні виховні традиції, ігри та іграшки, народні свята, досвід сімейного виховання тощо.

2. Фактори і засоби української етнопедагогіки

Зміст української етнопедагогіки складають народні знання про виховання й навчання дітей, народна мудрість, відображена у релігійних вченнях, казках, піснях, пареміях, іграх та іграшках тощо.

Факторами української етнопедагогіки є природа, гра, слово, мистецтво, праця, традиції, релігія, народний виховний ідеал, події-символи, ідеї-символи та ін.

Одним із найважливіших факторів народної педагогіки є *природа*. Вона – не лише середовище існування людини, але й рідна сторона, Батьківщина. Тому природа становить собою потужний і багатогранний фактор народного виховання.

З явищ, безпосередньо пов'язаних із вихованням, найближчою до природи є *гра*. Її засобом дитині прищеплюється повага до існуючого порядку речей, народних звичаїв, здійснюється привчання її до правил поведінки та залучення до майбутньої дорослої діяльності.

У народній педагогіці на недосяжній висоті стоїть *рідне слово*. Саме за його допомогою формується менталітет, національна свідомість та духовність кожного народу. Нехтування національною мовою призводить до духовно-моральної деградації народу.

Особливе місце у народній педагогіці посідає *праця*. У традиційній культурі виховання присутня ідея самоцінності й безкорисливості праці. Різноманітні справи, корисні для дітей, сім'ї, сусідів, людей взагалі – ось на що спрямовує особистість народна педагогіка.

Традиції організують зв'язок поколінь. На них тримається духовно-моральне життя народу. Чим більш багатоманітними є традиції, тим багатшим духовно вважається народ. Ніщо так не об'єднує його, як традиції.

Мистецтво як фактор етнопедагогіки свідчить про загальну спрямованість народу до прекрасного. Роль народного мистецтва у вихованні надзвичайно велика. Воно, сприяючи зміцненню народних традицій, протистоїть масовій культурі, формує в молоді високі естетичні смаки та утверджує національний виховний ідеал. Саме

тому мистецтво разом із працею називають цементуючим фактором виховання у народній педагогіці.

Засобами української етнопедагогіки виступають носії її змісту: прислів'я і приказки, загадки, народні пісні, казки, думи тощо.

3. Родинне виховання українців

Родинне виховання – це одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту і спрямована на підготовку дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для нормального формування особистості в умовах родини.

Родинне виховання має велике значення у становленні будь-якої людини. Це фундамент на якому будується все її життя. І від того, наскільки міцним буде цей фундамент, залежить доля людини, майбутнє нації взагалі.

Не випадково, надаючи особливої уваги родинному вихованню у фізичному розвитку й духовному становленні особистості, Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй оголосила 1994 рік Міжнародним роком сім'ї і започаткувала в усіх країнах світу щорічне святкування Міжнародного дня сім'ї 15 травня.

Обов'язком кожної сім'ї є виховання дітей. Але, на жаль, виховний вплив сучасних сімей не завжди буває високоморальним. Підтвердженням тому слугують прикрі негативи сьогодення: сирітство при живих батьках, пияцтво, злочинство, розпуста, наркоманія. Розлад у родинних взаєминах, занепад народних виховних традицій призвели до духовного розтління молодого покоління. Тому нагальною необхідністю сьогодення стає повернення до родинних цінностей, яким завжди відзначався світогляд нашого народу, відродження досягнень українського родинознавства, народних освітньо-виховних ідей, які сприятимуть виробленню в молоді шанобливого ставлення до пам'яті предків, родинно-побутових звичаїв і традицій, до вічного і святого. Цілком закономірно, що сучасне родинне виховання має будуватися на ґрунті української родинної педагогічної культури.

Від функції продовження *роду* через народження *рідної* душі походить прадавня українська назва людської сім'ї – *родина*, що містить у собі ключ до розуміння її витоків. Сім'я зароджувалась у надрах роду й певною мірою співіснувала з ним, вплітаючись у його систему через родинні сакральні та релігійні зв'язки.

У часи родового ладу виникла групова сім'я, в якій чоловіки й жінки двох шлюбних родів були подружжям, але жили окремо, оскільки належали до різних родових господарсько-побутових об'єднань. У межах великої родової сім'ї мало місце епізодичне парне співжиття, що поступово привело до виникнення парної родини. Через низький розвиток виробництва парна сім'я, не маючи своєї власності, ще не могла бути самостійною господарською одиницею. Таким осередком продовжував бути рід – велика материнська сім'я, очолювана жінкою. На цей історичний період припадає виникнення й особливе поширення культу жінки-прародительки та різних жіночих божеств. Матріархат як форма суспільного життя мав великий вплив на психологію української жінки. Вона була господинею в родині й не залежала від чоловіка так, як у патріархальній сім'ї, мала високе почуття власної гідності, те, що відомий педагог Г. Ващенко називав “духовним аристократизмом”.

Писемні джерела розширюють можливості об'єктивного аналізу родинного життя українців. Відомо, що з розвитком бінарної сім'ї форми громадського виховання переходять вже у форми родинного, що за своїм характером залишається трудовим. Виникають нові оцінкові критерії – відповідальність батьків за виховання дитини, батьківський авторитет, гідність сім'ї. На зміну матріархату прийшов патріархат, який передував виникненню держави та стимулював утворення моногамної сім'ї.

На території України-Русі в стародавні часи існувала велика сім'я патріархального типу, що характеризувалася спільністю виробництва і споживання, єдиноначальністю підпорядкування та розширеним складом. Існувало кілька різновидів української сім'ї: батьківська та братська. Батьківська сім'я завжди була розширеною, тому що, за звичаєвим правом, з батьками залишався жити хоча б один із спадкоємців. Це право поширювалося і на дочок, що свідчить про рівноправне становище жінки в українській сім'ї. Адже патріархальність влади в українській родині була досить відносною і в основному виявлялася на побутовому рівні – як християнське розуміння послуху дружини чоловікові, дітей – батькам. Прикладом

цього в літературі слугують твори “Наталка Полтавка” І. Котляревського; “Катерина”, “Назар Стодоля” Т. Шевченка; “Украдене щастя” І. Франка; “Кайдашева сім’я” І. Нечуя-Левицького та інші.

Після смерті батька дуже часто родиною керувала мати, що вказує на традиційну незалежність української жінки. Але найчастіше зі смертю батька велика сім’я відразу розпадалася на малі або ж деякий час продовжувала існувати як братська. Тобто одружені діти продовжували жити в батьківській оселі під керівництвом брата. Глава родини – брат – не мав права самостійно приймати рішення з найважливіших питань: їх приймала родина.

Поступово батьківська чи братська родина диференціювалася на окремі сімейні одиниці (по 5-6 осіб). Це пояснюється певними психологічними рисами й своєрідністю національного характеру українця, для якого найвищою цінністю була свобода, приватна власність і своє господарство.

У свідомості українського народу сім’я завжди сприймалася як об’єднання та співіснування нащадків одного предка, де кожна людина отримує реальну можливість реалізувати себе, знайти своє призначення в житті, виконати свій святий обов’язок – продовжити рід.

Головні завдання родинного виховання полягають у формуванні в дитини основ світобачення, нагромадженні нею досвіду міжособистісного спілкування, закладанні в її душі підвалин моральності.

Домінуючі в родині моральні норми й принципи сприяли виробленню в дитини відповідного світогляду. Моральні уявлення засвоювалися дитиною в ранньому віці через наставлення членів родини або ж оцінки ними дій персонажів доступних для дитячого сприймання віршів, казок, ігор. В основі цього процесу лежить антитеза доброго й поганого.

Українці завжди приділяли особливу увагу формуванню в дітей таких моральних якостей, як усвідомлення свого синівського чи дочірнього обов’язку перед батьками, шанобливе ставлення до старших, до батька і матері. Виявом такої шани було узвичасне звертання на “Ви”.

У житті українців особлива роль відводилася жінці-матері. Так склалося віками, що вихованням дітей в українських сім’ях займалася

в основному мати. Можливо, тому норми поведінки, ідеал людини, характер моралі українця підпорядкований нормам, типовим для жінки. Звідси такі генетичні риси національної вдачі, як кордоцентричність, щирість, гостинність. Образ няньки – розсудливої, доброї, лагідної, хазяйновитої – один із центральних в українському фольклорі й художній літературі.

Традиційно в українській сім'ї мати була берегинею родини, створювала у ній душевну атмосферу й затишок. Благополуччя сім'ї завжди залежало від жінки-матері. Жінка, яка втратила почуття доброти, відданості, турботи – вважалася нещастям, прокляттям сім'ї, виродження людського роду.

Пізніше сфера освяченого народною мораллю синівського обов'язку поширилася і на батька. Поведінка батька відзначалася стриманістю почуттів. З цього приводу М. Стельмахович зазначав, що без впливу батька існує небезпека переростання любові матері в занадто велику поблажливість і поступливість до дитини. То ж власне батькова твердість, вимогливість і сила духу, викликає в дитини повагу, слугує прекрасною опорою як його авторитету, так і авторитету матері.

Педагогічні функції батька були ширшими, ніж у матері. Він – хазяїн, власник, нагромаджувач достатку, організатор сімейного життя і ремісництва, а крім того, ще й порадник, захисник. Безмежною була влада батька в сім'ї, але й великою була його відповідальність за родину, тому що традиційно наставляє, керує, оцінює і карає той, хто має на те право, дане родинним звичаєм. Для дітей незаперечний був батьківський авторитет, глибока переконаність у його найкращих намірах і помислах щодо майбутнього дітей. Спостерігаючи батькове відповідальне ставлення до праці, небагатослівність, стриманість у почуттях, але щиру любов до сім'ї, прагнення забезпечити їй міцний добробут, діти формували у своїй уяві ідеал господаря, голови родини. Вони переймали його погляди, моральні критерії, засвоювали під керівництвом батька трудові навички і вміння.

Надзвичайно великого значення надавала родинна педагогіка спілкуванню батьків і дітей на основі взаєморозуміння і взаємоповаги, формуванню спільних духовних інтересів, єдиних морально-етичних ідеалів. Моральні норми української родини завжди утверджували народно-побутову субординацію, що була

життєвою необхідністю. Послух і пошана базувалися на переконанні, що в сім'ї й суспільстві найбільшою повагою повинен користуватися той, хто найбільше зробив для інших, чия участь у виробництві є найвагомішою. Принцип старшинства завжди домінував у родинних взаєминах, молодші діти поважали старших братів і сестер. Надалі практика шанобливого ставлення до батька-матері, всіх членів сім'ї поширювалася й на інших людей. Діти ніколи не дозволяли собі у присутності старших непристойних або навіть гучних розмов.

Батьки власним прикладом формували в дітях досвід людяного міжособистісного спілкування, що проявлявся в гостинності й доброзичливості, знанні субординації та пошануванні батьків і старших; плекали любов до праці, до природи, до рідної землі тощо. Отже, морально-етичні норми української родини охоплювали всі сфери життєдіяльності людини.

Родинні морально-етичні принципи завжди базувалися на християнському світогляді. Традиційно в Україні дитина формувалася у просторі: „родина – релігія – школа”. Християнство давало українській родині духовну основу, впевненість у своїх силах, що ставало запорукою чесного, морального життя, злагоди в сімействі. Надзвичайно важливе значення для досягнення гармонії в родинних взаєминах мав звичай прощання одне одному образ і гніву напередодні великих християнських свят. Ідея всепрощення як істотна ознака українського морально-етичного і релігійного виховання в родині була спрямована на вияв любові до ближнього, органічно поєднаної з любов'ю до Бога. Важко переоцінити значення святкування в родині неділь і християнських свят, їхній вплив на формування емоційно-психологічного клімату в сім'ї. “Святвечір – це вечір української християнської родини. Він дає незвичайні благодаті для самої родини і для її виховних справ”. Варто пригадати роман І. Багряного “Тигролови”, в якому автор відтворив величну красу святкування Різдва. Сірки свято дотримувалися традиційної обрядовості – батько віншував, дочка Наталка одягала українське вбрання, всі колядували і співали.

З народної моралі, сімейної етики і християнського вчення випливали морально-ціннісні орієнтації молоді на трудову діяльність. Обов'язком батьків було прищепити дитині любов до праці, нетерпимість до байдикування, виробити певні трудові навички відповідно до вікових особливостей дитини.

Традиційна система трудового виховання в родині знайшла своє відображення у фольклорі та в художній літературі, зокрема в романі У. Самоука “Марія”. Письменник показує, що в сільській родині праця була мірилом моральних та матеріальних цінностей. В українських трудових родинах працювали всі без винятку. Тому розпорядок трудового дня сім’ї, розподіл господарських функцій, прав та обов’язків між дітьми і батьками, ієрархія внутрісімейних стосунків визначалися ступенем активності кожного члена сім’ї в суспільній праці. Батько розпоряджався господарськими й польовими роботами, оцінював працю кожного й визначав подальші завдання. Жінка порядкувала в хаті та на городі, діти посилено працювали разом з ними. У родині Корнія й Марії найстарший син Демко разом з батьком оре, Максим пасе худобу, а дочка Надійка, слухняна, весела, завжди біля матері, ніколи не ухиляється від праці. Дівчинка копає, садить, прополює, а при тому ще й весело виспівує.

Запорукою життєздатності та ефективності системи трудового виховання в українській родині була чітко визначена концептуальна основа процесу морально-психологічної підготовки дитини до праці, яка розпочиналася з колискових пісень, забавлянок, казок, ігор, зокрема з тих, що пов’язувалися з сімейним побутом, наслідуванням трудових дій батьків. У родинах, де батьки вправлялися в якомусь ремеслі, невід’ємною складовою трудового виховання була професійна підготовка дітей. Так, у романі І. Багряного “Тигролови” художньо відтворено специфічний характер трудової діяльності української родини – полювання. Не дивно, що навіть дочка Наталка ходила на лови тигрів, на пантування оленів, вміла ловити рибу і вправно стріляти з рушниці. Власне, принцип родинного учнівства визначав у Сірків вдачу дітей: їхню наполегливу працьовитість, вміння розсудливо організувати полювання, витримку в боротьбі із суворим природним середовищем.

Отже, через колективну працю з іншими членами родини, спостереження за трудовими процесами, через аналіз власних дій дитина поступово дорослішала, утверджувала себе як зріла людина, якій можна доручити виконання відповідальної роботи.

4. Народні прислів'я та приказки у змісті української етнопедагогіки

Важливим засобом української етнопедагогіки є народна творчість. Вона створювалася віками і тому віддзеркалює тисячолітній досвід народу, його світовідчуття, особливий народний дух.

Вагомий пласт української народної творчості складають прислів'я і приказки. Вони становлять собою невичерпне джерело вивчення родинно-виховного досвіду українців.

Прислів'я та приказки (або, як їх ще називають, *паремії*) – це насамперед зібрання суджень про життя народу, сукупність точних і гострих характеристик, спостережень та узагальнень, а також усталені народною мораллю закони поведінки людей у повсякденному житті, зокрема і в родинному побуті.

У прислів'ях та приказках наголошується на відповідальності сім'ї (а не громади) за долю дітей, їх виховання, підготовку до самостійного життя:

- *Коли дитину не научиш у пелюшках, то не научиш і в подушках.*
- *Не збирай сину худоби, збери йому розум.*
- *Дурна мити – дурні діти.*
- *Навчай дитину в молодості, щоб мав опору в старості.*

У пареміях схвалюються людські чесноти та даються настанови молодому поколінню у відповідності із родинно-виховними традиціями та звичаями українців: люби ближніх, не залишай в біді приятеля свого, самовдосконалюй розум, душу та тіло.

- *Вік живи, вік учись.*
- *Сам конай, а товариша визволяй.*

Традиційна народна мораль ґрунтувалась на авторитеті батька, його високій місії і незаперечності авторитету. Це знайшло свій вияв у таких прислів'ях та приказках:

- *Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога.*
- *Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи помилує.*
- *Як батька покинеш, так і сам загинеш.*

Мати для українців завжди була Берегинею, втіленням милосердя і беззастережної любові. У прислів'ях і приказках закладена ідея необхідності шанування матері, розуміння того, що ніхто так не пожаліє, не втішить, не розрадить і не допоможе, як матір, і допоки діти мають матір – їм затишно й спокійно.

- *Матір не купити, не заслужити.*
- *Нема в світі правди – тільки рідна мати.*
- *Як мати рідненька, то й сорочка біленька.*
- *У кого ненька, в того й голівка гладенька.*
- *Дітки плачуть, а в матері серце болить.*
- *Без батька дитина напів-сирота, а без матері - сирота.*

Завдяки старанності, хазяйновитості та неабиякому розумові жінка нерідко ставала главою сім'ї:

- *Чоловік – голова, а жінка – шия.*
- *З жінкою любою-милою рибки піймаєш.*
- *Нежонатому помагай Бог, а жонатому жінка pomoже.*
- *Треба довго калатати, щоб бабу ошукати.*
- *Жінка й кам'яну гору пересіче.*

У народі існувало схвальне ставлення до багатодітності, тому що в атмосфері багатодітної сім'ї найповніше відображаються турбота про продовження свого роду, почуття захищеності та сили свого роду.

- *Один син – не син, два сини – півсини, три сини – ото тільки син.*
- *У кого сім дочок, то й щастя всім, а у мене одна, та й щастя нема.*
- *Шість дівок – свої вечорниці.*
- *Сім дочок – свій таночок.*

У великих українських родинах звичним було явище, коли старші діти виховували молодших. Виховний взаємовплив братів та сестер знайшов втілення у цілому ряді прислів'їв і приказок.

- *Як брат брату не pomoже, то що вже чужі люди!*
- *Сини й дочки з одного дерева листочки.*
- *Свій своєму не ворог.*
- *Свій своєму лиха не мислить.*

Виховання дитини в праці здавна було основою родинної педагогіки українців. Соціальні шаблі, до яких піднімається дитина в межах сім'ї, пов'язані із виконанням нею дедалі складніших і відповідальніших трудових доручень. Підготовка дитини до самостійного трудового життя – це та вісь, навколо якої формуються всі інші грані особистості, здійснюється моральний, фізичний, естетичний, розумовий розвиток дитини. У хліборобській селянській родині українців праця й побут переплетені настільки тісно, що їх неможливо роз'єднати. Завдання виховання, за народними уявленнями, полягає в тому, щоби сформувати свідомого трудівника, якому праця приносить задоволення.

- *Хто робить – голий не ходить.*
- *Як дбаєш, так і маєш.*
- *Якби все вовк лежав, то вже й досі б здох.*

- *Гірко зароби, солодко з'їж.*
- *Роби кривно та й з'їж певно.*

Народження дитини також сприймалося як поява нового робітника. Саме тому більше раділи народженню сина, аніж доньки. Вважалося, що донька – тимчасовий гість у сім'ї:

- *Дочки – чужа користь.*
- *Дочки оставляють без сорочки.*
- *Дочку тримати в дому, ще й заплати кому, щоб взяв біду з дому.*
- *І у сина гірка година, а у доньки прибуде бідоньки.*

Прагнення до добробуту родини, доброго матеріального та господарського статку завжди вирізняло члена українського етносу. Українці – одвічні господарі:

- *Хазяїна і Бог любить.*
- *У доброго хазяїна і свинка господинка.*
- *Не в дорогу вдавайся, а в хазяйстві кохайся.*

Хазяйновитість українців зумовлювала негативне ставлення до ледарів, формувала такі якості, як відповідальність, працелюбність:

- *Хто пізно встає, у того хліба не стає.*
- *Як хочеш багато мати, то треба мало спати.*

Дитина вже з моменту народження належить до сім'ї, родини, громади. Характерним для українців було підкреслювати факт цієї належності. Н. Загладь у своєму описі побуту селянської родини відзначає, що “дітей уважають за маленьких громадян, і тому дорослі до них і вони до дорослих ставляться дуже поважно. Звичай наказує, щоб дитина, зустрівши “старого”, здоровкалась з ним перша. Коли ж вона проходить повз тих, що стоять, повинна з ними поздоровкатись першою, незалежно від свого віку. Коли дитина зайде до чужої хати, здоровкається з господарями, то незалежно від віку, її прохають сідати”.

Українське село, його громада – це особливий світ зі своїми віковими традиціями, звичаєвим правом. Тут існували свої норми поведінки, які стосувалися і дітей.

- *Громада – великий чоловік.*
- *Нехай буде, як скажуть люди.*
- *Що у людях ведеться, то й нам не минеться.*

Одним із найбільш дієвих факторів впливу громади на особистість, що формується, був острах неслави, людського осуду, усвідомлення того, що про негативний вчинок знатимуть усі. Це мало як позитивні, так і негативні наслідки. Згадаймо, наприклад, долю Катерини з однойменної поеми Т. Шевченка. У збірнику М. Номиса знаходимо:

- *Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями.*
- *В чоботях її чоловік умер (не було ніколи чоловіка).*
- *На смітнику женився.*
- *Не байстрюкові зріх, а батькові.*

У родинному та громадському середовищах через навіювання, настанови, заохочення, осуд, застереження тощо діти завжди набували життєвого досвіду, знань, наслідували стереотипні уявлення та цінності, притаманні своєму народові.

- *Роби так, щоб батьку-матері не було соромно від людей.*

Завжди цінувались уміння, майстерність, господарські нахили, набуті в родині. Родинні традиції добросусідства виховували людяність, доброту, співчуття, повагу до односельців, почуття взаємодопомоги.

- *Близький сусіда кращий від далекого брата.*
- *Добрий сусіда – найкраща родина.*
- *Бодай доброго сусіда мати та й своїм плугом орати.*
- *Коли біда, не йди до жида – лише до сусіда.*
- *Не купи хати, та купи сусіда.*

В українських пареміях втілені заохочувані родиною національні традиції побратимства (посестринства), в основі яких взаємна прихильність, довір'я, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів, щира співдружність, заснована на порозумінні.

- *Немає рідного брата, так шукай названого.*
- *Добре братство, краще багатства.*
- *Не братайся, з ким телят не пас.*

Велика педагогічна цінність народних приказок та прислів'їв полягає у тому, що у них відображене шанобливе ставлення українців до родинних та національних цінностей: Святого хліба, рідної домівки, Батьківщини:

- *Хліб святий – дар Божий: карай нас, Боже, ним до віка.*
- *Як хліб буде, то й усе буде.*
- *Всюди гаразд, а вдома найліпше.*
- *Добра птиця свого гнізда не каляє.*

Прислів'я та приказки, народжені самим життям, увібрали в себе всю його складність та розмаїтість, акумулювали у собі багатотисячолітній життєвий досвід людських взаємин. І. Франко називав їх “багатим і важним скарбом... у скарбівні нашої мови..., її коштовними перлинами”, а М. Рильський порівнював народне слово з діамантом, який слід доглядати, шліфувати, “щоб дедалі більше граней у ньому

переливалось і виблискувало, відбиваючи все незрівнянне багатство наших днів”.

5. Українська народна пісня як засіб етнопедагогіки

У родинному вихованні українців важливе місце завжди належало музиці. Її особливість полягає в тому, що вона впливає безпосередньо на людські почуття. Відомий український педагог Григорій Ващенко підкреслював велику виховну та об'єднуючу роль музики, її благотворний вплив на слухачів: “Коли її слухає якась велика група людей, вона спільно переживає певний настрій, чи то буде радість, чи смуток, чи тиха журба. Крім того, музика особливо урочиста, як наприклад релігійні гімни, виводить нас із кола дрібних щоденних, часто егоїстичних переживань і навіть примушує забувати своє “я”. Людина в такому стані розчиняється в світі вічного і безмежного”.

Дослідження етнографів, народознавців, музикознавців Б. Грінченка, Д. Антоновича, Ф. Колесси та інших стверджують, що серцевиною українського родинного виховання є народна пісня, оскільки “вона виявляє саму душу народних мас ... і впливає на емоції людини безпосередньо, тим часом, коли всі інші види мистецтв діють на почування посередньо через думки і уявлення”. Через народну пісню “душа безпосередньо розмовляє з душею”, і тим самим вона підтримує “свідомість національної єдності українського народу, любов до батьківщини і пошану до себе”. Саме тому у пісні, на переконання Г. Ващенко, найяскравіше відбивається національний ідеал людини.

Український народ “не пам'ятає початку своїм пісням. Так споконвіку ведеться, що переповідаються вони усно з роду в рід, з покоління в покоління, як священний заповіт старовини... “старим людям – на слухання, а молодим – для пам'яті...”.

Про давність української пісні свідчать вживання в них імен дохристиянських божеств, особливо Дажбога, а у веснянках – Ярила і Лада. Найдавнішими були пісні календарно-обрядового циклу: колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські пісні тощо. У цих творах, що дійшли до наших днів, оспівується краса рідного краю, органічний зв'язок людини з природою, з культом всього живого – обожнювання землі, води, дерев, небесних світил, всього довкілля.

Ця самовіддана любов до рідної землі визначила подальшу долю нашого народу – він не шукав нових місць проживання, а залишався навіки сином своєї землі.

Специфічність української народної пісні як засобу етнопедагогіки полягає у тому, що вона є жанром фольклору, який виступає зовсім особливим способом осягнення світу і мистецтвом одночасно, тобто “мистецтвом за формою і не мистецтвом за функціями”, оскільки за колом уявлень, охоплюваних ним, і за своїми функціями має для народу значно ширше значення, ніж мистецтво як таке.

Отже, українську народну пісню можна розглядати як жанр народного музичного *мистецтва* (і у цьому значенні – засіб естетичного виховання) і водночас – як форму реалізації “принципу національної *самосвідомості*, що виявляється у музиці” (О.Ф. Лосев).

В українській народній пісні у концентрованому вигляді відображається світогляд нашого народу, якому органічно притаманні цілісність і певна міфологічність, поєднання глибокого ліризму і проникливої логічної думки, гуманістична спрямованість, утвердження нерозривної єдності Людини, Природи, Народу і Космосу, що знаходить свій відбиток у персоніфікації явищ оточуючої дійсності, наближенні їх до людини.

Як форма існування народного світогляду українська пісня виступає образною моделлю людської життєдіяльності, цілісним вираженням національного світорозуміння і світоусвідомлення; музично-філософським осмисленням гармонії і першооснов буття, явищ дійсності, смисложиттєвих проблем; втіленням загальнолюдських і національних цінностей, морально-етичних та естетичних норм тощо. Ця внутрішня цілісність і багатоплановість народної пісні є передумовою її відповідно цілісного сприймання та впливу на особистість.

Через емоційно-почуттєву сферу пісня задіює усі інші структури і рівні свідомості та діяльності людини: думки і почуття, установки й ціннісні орієнтації, переконання й мотиви поведінки тощо. При цьому, впливаючи на особистість, вона не тільки проникає до її внутрішнього світу, але й взаємодіє з її життєвим і художнім досвідом, з глибинними підвалинами “Я” людини. Цю амбівалентну, двопланову і водночас цілісну взаємодію науковці визначають як “бінарно-опозиційну”, тобто таку, що передбачає одночасно і соціалізацію особистості – включення у суспільні зв’язки й стосунки,

і її персоналізацію – утвердження особистості у її самоцінному значенні, поглиблення особистісного начала й самосвідомого ставлення до себе.

У народній пісні закладені емоційно-змістові коди, які, розвиваючись і збагачуючись упродовж історії, утворили “національний музичний генотип” як сукупність спадкових музичних структур і засобів, що поколіннями передавалися в народі, формуючи його неповторну ментальність і національний характер.

Залучаючись до культури свого народу через пісню, дитина від колиски засвоює “ірраціональну” інформацію, закладену в мелодико-інтонаційних зворотах, поспівочних ритмоформулах, стилістиці національної музичної мови, які у концентрованому вигляді містять національний духовний досвід і є музичними виразниками національної сутності та ідеалів даного народу. Ця отримана інформація у стислому, ущільненому вигляді кодується у мозку в особливих системах нейронів, відкладається у довготривалій пам’яті немовляти, а потім постійно відтворюється упродовж життя людини. Тому такою цінною є фольклорна інформація, закладена в українській народній пісні, і тому вона є одним з найважливіших і найефективніших засобів родинного виховання, народної педагогіки, фундаментальною основою формування національного ідеалу.

Визначальними особливостями народної пісні, які забезпечують ефективність використання її як засобу етнопедагогіки є: звукова природа, процесуальність, демократичність, емоційно-раціональна сутність, суб’єктивно-діяльнісний характер і цілісність виховного впливу.

Торкаючись емоцій і почуттів людини, пісня викликає емпатійне переживання реальності й суб’єктивної вірогідності її змісту. Сильно збуджуючи нервову систему слухача, вона навіть впливає на функціонування різних систем його організму: зростання серцевої активності, діяльність залоз внутрішньої секреції, посилення згортання крові, гальмування роботи органів травлення, порушення регулярності у темпі й амплітуді дихання тощо.

Народні пісні мають надзвичайно багату тематику й різний характер, тому вони поділяються на жанри і види: обрядові (весільні, плачі, календарні); епічні (історичні пісні та думи, співанки-хроніки), ліричні (родинно-побутові, суспільно-побутові) та гумористичні (жартівливі).

Велику роль у створенні епічних пісень та їх поширенні відіграли кобзарі, які виступали авторами, творцями історичних пісень і дум, що й понині викликають наше захоплення. Кобзарі створювали думи про військові походи, про бранців та про їх визволення, бо самі були очевидцями страхітливих мук. Кобзарі та лірники офіційно входили до складу Запорізького Війська і разом із довбишами, сурмачами та іншими виконавцями грали козацьку полкову музику. Такі воїни носили бандуру поряд зі списом і шаблею.

Історичні пісні, створені кобзарями, оспівують історичних осіб-героїв визвольного руху: Байду, Дорошенка й Сагайдачного, Довбуша, Кармелюка та інших.

Створені пізніше, суспільно-побутові пісні (чумацькі, ремісницькі, рекрутські, солдатські, бурлацькі, наймитські, заробітчанські, переселенські) засуджують соціальну і національну нерівність, що у свою чергу збуджувало свідомість трудящих мас, об'єднувало їх національною ідеєю, втілення якої мало привести до торжества правди і добра.

Родинно-побутові пісні возвеличують людину, її почуття, прославляють жінку-матір, оспівують чисте кохання тощо. У них відбито позитивне ставлення українського народу до найкращих рис і моральних якостей особистості, „високих властивостей душі”, засуджується усе негативне в людині. У піснях розкриваються й оспівуються характерні національні риси українців: духовний аристократизм, почуття честі, свідомість своєї людської гідності, що сполучається з пошаною до інших людей, високі внутрішні чесноти, поєднані із зовнішньою простотою, здоровий оптимізм і мужність.

Досліджуючи виховний потенціал українських народних пісень, Г. Ващенко відзначав високу моральність і духовність їх змісту: „Трудно знайти в піснях інших народів такі високі погляди на родинні і статеві відносини, як в піснях українських. ... Українська пісня високо ставить любов і пошану до батьків. В обрядових піснях подається величний образ Матері Божої, що є зразком для земних матерів. ... Основою й початком родинного життя є кохання ...”. Краса милого розуміється в піснях як краса душі, а порівняння, епітети й метафори, застосовувані у них (переважно у ліричному жанрі), передають чистоту й високий характер кохання, глибину й ніжність почуттів.

Найвищим виявом моральних почуттів є громадянські почуття, які зароджуються з любові до матері, батьківської хати, „свого клап'я землі” (Г. Ващенко), рідної природи й виливаються згодом у всеосяжну любов до своєї Батьківщини, рідного народу, у щирий, істинний патріотизм. Громадянське виховання передує усім духовним аспектам формування особистості, оскільки вільне громадянське мислення і поведінка є основою її світоглядних уявлень і ціннісних орієнтацій, її спрямованості взагалі.

Найбільша ефективність у вихованні громадянсько-патріотичних почуттів молодого покоління українців притаманна епічному народнопісенному жанру: думам, історичним пісням, співанкам-хронікам, поважним пісням тощо. Вони є „бездонною душею українського народу, його геніальною поетичною біографією” (О.П. Довженко). „Українські думи, що через століття передавалися Гомерами України – кобзарями, світять своїми барвами, почуваннями, лицарством в любові і ворожнечі, розмахом козацької відваги та філософською вдумливістю” (А.В. Луначарський). У них з особливою силою втілено свободолюбний дух українського народу: „Аристократ духа органічно не може бути рабом. Тому правдивому українцеві властива непереможна любов до волі й ненависть до рабства і неволі. Цим почуттям пройняти козацькі думи, невольницькі плачі, а також майже всі стрілецькі пісні” (Г. Ващенко).

В історичних, а також у чоловічих протяжних піснях (чумацьких, бурлацьких, рекрутських та ін.) оспіваний культ дружби й побратимства, що особливо процвітав у козацькі часи й дійшов до нашого часу у цих творах („Забіліли сніги”, „Побратався сокіл” та ін.).

У літературі описано багато прикладів того, як пісня окрилювала безсилю, надихала на подвиг покірних, рятувала життя приреченим.

Під час Коліївщини у 1763 р. гайдамаки захопили поляків, серед яких був Ромуальд Рильський – прапрадід відомого поета Максима Рильського. Повстанці визначили долю захоплених – розстріл. Залишився спогад самого Ромуальда про те, як було далі, у записі М.Т. Рильського:

“...Мені зав'язали очі і прив'язали до стовпа. У цей час, коли у мене ще були вільні руки, я перехрестився, віддаючи думку мою Богу.

І дійсно, я відчув дію чудесного його заступництва.

“Чекайте, я вам щось скажу”, – закричав я.

Старший з козаків, надіючись, мабуть, що я відкрию який-небудь скарб, звелів розв'язати мені очі. Тоді, за натхненням Провидіння, я почав співати русинську пісню, котру я співав у церкві у василіан: “Пречистая Діво-Мати руського краю”. Я повторював її без перерви декілька разів. Пісня так зворушила старого козака, що сльози в нього ринули з очей. Він звелів відв'язати мене від стовпа і сказав:

“Шкода його губити: візьмемо собі його за дячка, нехай нам у церкві співає”.

Він звелів проспівати ще раз пісню, погладив мене по голові і рекомендував бути вірним. Я обіцяв, дякуючи за помилування. Громада запитала козака, що робити з іншими, що залишилися у льоху... “Напились мо, вже доволі крові, пустити ї тих, та нехай йому подякують, що піснею спас їх од смерті”.

Народна пісня дала змогу вижити українцям й на чужині, вона єднає їх, розкиданих долею по всіх материках, в одну єдину родину.

Протягом другої половини ХІХ та ХХ ст. велика плеяда українських просвітителів, діячів культури і мистецтв, письменників досліджувала роль української народної пісні у житті народу. Вони довели, що рівень пісенної культури народу є вірним і яскравим показником його загального духовного розвитку. “Пісня для Малоросії – все: і поезія, і історія, і батьківська могила, – захоплено говорив М. В. Гоголь, – Покажіть мені народ, у якого б було більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями”.

У той час, коли від народу відвернулася українська інтелігенція, а російські вчені наскрізь фальсифікували історію, на думку М. Драгоманова, пісні zostалися єдиними українськими літописами ХVІІІ–ХІХ ст. і майже єдиним показником того, що український народ не загинув. У своїх працях “Нові українські пісні про громадські справи”, “Псування українських народних пісень” М. Драгоманов вказував, що в піснях народ оспівав свою історію, своє прагнення до волі, у них втілена висока духовність. Пісня для українця, на думку вченого, залишилася єдиним спомином про стару козацьку волю й заостанки тодішньої освіти, котрі переховувались у старих піснях. Це дало можливість народу вистояти. Викорінення української нації не відбулося.

Теплотою, піднесеністю української пісні захоплювався П. Грабовський. Про неї поет писав: “Що за милозвучність та краса,

не кажучи вже про класичну простоту та безпосередність натхнення! Се – джерело, з якого на здоров'я довго ще будуть пити нащадки”.

І. Нечуй-Левицький вважав, що національний дух і характер – широка гаряча фантазія, глибоке ніжне серце, тиха задума, сміх зі слізьми, гумор – все це виявилось в народних українських піснях, в їхніх мотивах, що зачіпають найглибші струни серця.

Композитор, автор збірки “Історичні пісні українського народу” М. Січинський, назвав народні пісні часткою давнього і найкращого духовного добра українського народу. “У них є кров'ю обкипілий протест проти татарської неволі, польсько-шляхетської кормиги, царського гніту, наші визвольні прагнення й надії. Бережіть пісні від забуття, то наші скарби”.

Дослідник української народної пісні Ф. Колеса визнавав за піснею велику історично-пізнавальну цінність: “Народні пісні ...є органічним витвором народного духу: вони живуть і розвиваються у тісній зв'язці із духовним життям народу, як його найсильніший вислів. Тому українські народні пісні дають невичерпні засоби до пізнання характеру й душі українського народу, його історії і культурного розвитку. У самому наверстуванні українських народних пісень зазначалися дуже виразно суспільні й політичні терміни та чергування культурних впливів протягом більше як тисячолітньої історії нашого народу”.

“Глибоко змістовним і “пристойним” називав виховання народним мистецтвом, і особливо народною піснею, І. Огієнко. У ній він вбачав “ознаку українського духу”, “цінний стародавній матеріал” і тому нерідко використовував народнопісенну творчість у своїй педагогічній практиці, надаючи перевагу багатоголосним обрядовим пісням.

М. Феськів розглядав український пісенний фольклор як один з десяти головних елементів національної школи, а його опрацювання – як важливий напрям програми виховання і самовиховання особистості, оскільки пісня передає національний дух, що є, на думку педагога, головною метою виховного процесу: “Вмієте передати дух? Оце і є виховання” .

Високо оцінювали художньо-педагогічні якості пісенного фольклору видатні українські композитори М. Леонтович, М. Лисенко, Л. Ревуцький, К. Стеценко, Я. Степовий та ін. У ньому вони вбачали ефективний засіб запобігання вульгарності в мистецтві, засиллю псевдонародних “пісень з вулиці” (М. Лисенко), а також

“могутній чинник для розвитку почуття єдності, згуртованості і солідарності суспільної”, виховання волі і характеру, ...основою якого виступає хорівий спів (К.Стеценко).

Майстерно використовував народну пісню талановитий педагог В.О. Сухомлинський. Він вважав її могутнім засобом виховання історичної пам'яті й патріотичних почуттів: “Для дітей стало потребою збиратися рано, щоб поспівати. Пісня входила в їхнє духовне життя, надавала яскравого емоційного забарвлення думкам, пробуджувала почуття любові до Батьківщини, до краси навколишнього світу.

Велике враження справляли на дітей українські народні пісні. Вони пробуджували яскраві уявлення про далеке минуле нашого народу, про його героїчну боротьбу проти загарбників. Мелодії пісень ніби переносили дітей у суворі обставини боротьби за незалежність Батьківщини, вони бачили світ таким, яким його бачили наші далекі предки кілька століть тому. Тільки пісні з їх чарівними мелодіями здатні донести до свідомості і серця картини тодішнього життя. Тільки пісні можуть розкрити красу душі народу. Мелодія і слово пісні – це могутня виховна сила, яка розкриває перед дитиною народні ідеали і сподівання”.

Про народну пісню як джерело знань про народ прекрасно сказав М. Рильський рядками свого вірша “Пісні”:

В піснях – і труд, і даль походу,
І жаль, і усміх, і любов,
І гнів великого народу,
І за народ пролита кров.
В піснях дівоча світла туга
І вільний помах косаря,
В них юність виникає друга,
Висока світиться зоря...”.

Не існує народної пісні на загальну тему – вона завжди розкриває певну подію, пригоду, конфлікт, в ній живе людина з її настроями і думками.

Народна пісня є незмінним супутником народних звичаїв, що охоплюють усі ланки громадського, родинного й суспільного життя. Пісня, як мова і звичай, складає основу менталітету українців, окреслює провідні ознаки їхньої національної психології.

Без народної пісні, яка формує дитячу свідомість, розвиває вокальні здібності, емоційну чутливість, а найголовніше – дає

почуття належності до рідного народу, його духовних скарбів, немає не тільки митця, а просто людини.

Усі пісенні жанри усної народної поетичної творчості є невичерпним джерелом пам'яті народу України, у якій дбайливо зберігаються протягом багатьох століть знання про життя нашого народу в різні історичні часи, його звичаєвість та побут. Українські народні пісні та думи в надзвичайно виразній поетичній формі трансформували через віки знання людини про себе, навколишній світ, життєвий уклад українців і в узагальнених художніх образах зберегли “згустки” громадської думки, етичні, естетичні ідеали народу, неписані закони співжиття, свою історію, філософію, психологію та етнопедагогіку. Народні пісні, які в сукупності своїй окреслюють феномен української нації, промовляючи до прийдешніх поколінь, покликані виплекати в їх душах національну свідомість і гордість за свій народ, його історію і культуру.

На нинішньому етапі освітнього поступу нашої держави українська народна пісня стає міцним кордоном, який оберігає й зберігає духовність нашого народу від масованого негативного впливу сучасної маскультури, від музики, що руйнує фізичне і психічне здоров'я молодого покоління українців, вторгаючись у їхню підсвідомість і завдаючи їм психічних травм. Тому педагогічна громадськість мусить нині усвідомити аксіологічне і психотерапевтичне значення української народної пісні, народного мистецтва взагалі, як фундаментальної основи збереження національного генотипу, надійного і перевіреного часом засобу формування ідеалу українця: і загальнонаціонального, й ідеалу професіонала, й ідеалу педагога, здатного до виховання такого професіонала.

Питання для самоконтролю:

1. Обґрунтуйте спільність і відмінність понять „народна педагогіка” та „етнопедагогіка”.
2. Схарактеризуйте фактори і засоби української етнопедагогіки.
3. У чому полягають особливості родинного виховання українців?
4. Висвітліть педагогічне значення народних прислів'їв і приказок.
5. Розкрийте етнопедагогічний потенціал української народної пісні.

Тема 6. ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС

1. Сутність і структура педагогічного процесу.
2. Закономірності педагогічного процесу.
3. Етапи педагогічного процесу.
4. Способи оптимізації педагогічного процесу.
5. Основні фактори інтенсифікації навчання.
6. Педагогічна ситуація.

Література

Основна

1. *Бабанский Ю.К.* Актуальные вопросы теории и методики оптимизации педагогического процесса /Избр. пед. труды /Сост. М.Ю. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989.
2. *Рудницька О.* Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: ... , 2002.
3. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии:* Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.

Додаткова

1. *Бордовская Н.В., Реан А.Л.* Педагогика: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений – СПб., 2000.
2. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.

1. Сутність і структура педагогічного процесу

Педагогічний процес або навчально-виховний процес – це цілеспрямована, свідомо організована, динамічна взаємодія

вихователя і вихованців, у процесі якої вирішуються суспільно необхідні завдання освіти і гармонійного розвитку особистості.

Педагогічний процес охоплює процеси навчання, виховання і розвитку особистості.

Відбувається він у певній *педагогічній системі*, яка реалізує соціальний запит суспільства на гармонійну особистість. *Структура педагогічної системи* охоплює:

1. Суб'єктів та об'єктів педагогічного процесу (вони ж є і суб'єктами).
2. Різноманітні взаємозв'язки, що виникають між ними у ході навчально-виховного процесу.
3. Умови, у яких відбувається їхня взаємодія у ході навчально-виховного процесу.

При цьому *зовнішніми умовами* виступають природно-географічні, суспільно-політичні, національно-культурні, виробничі тощо.

Внутрішніми умовами – навчально-матеріальні, гігієнічні, морально-психологічні та естетичні умови певного навчального закладу.

Основними *компонентами* педагогічного процесу є:

1. Змістові (навчання, виховання і розвиток).
2. Процесуальні (мета, завдання, зміст, методи, засоби, форми взаємодії педагогів і учнів, а також результати цієї взаємодії).

Єдність цих компонентів, їх взаємозв'язків і властивостей утворює динамічну структуру педагогічного процесу, яка є ніби матеріалізованою його основою.

Головною *рушійною силою педагогічного процесу* є суперечність між вимогами до рівня освіченості, вихованості та розвитку учнів і реальними їх можливостями щодо задоволення цих вимог.

2. Закономірності педагогічного процесу

1. Педагогічний процес зумовлений все зростаючими потребами і можливостями суспільства щодо формування гармонійно розвиненої особистості.
2. Ефективність педагогічного процесу залежить від умов, у яких він відбувається.

3. У педагогічному процесі взаємопов'язані процеси навчання, виховання, розвитку та освіти, а також процеси виховання й самовиховання, керівництва педагога й самодіяльності учнів.
4. Ефективне функціонування педагогічного процесу залежить від єдності дій усіх суб'єктів навчання і виховання.
5. Завдання навчання і виховання залежать від вікових та інших особливостей учнів, рівня розвитку учнівського колективу.
6. Зміст педагогічного процесу зумовлений його завданнями.
7. Методи і засоби педагогічного процесу зумовлені його завданнями і змістом у кожній конкретній ситуації.
8. Форми організації педагогічного процесу зумовлені його завданнями, змістом, обраними методами та засобами.
9. Лише цілісне врахування усіх зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків педагогічного процесу забезпечує досягнення максимально можливих результатів упродовж відведеного часу.

3. Етапи педагогічного процесу

Педагогічний процес охоплює три етапи: підготовчий, реалізуючий, результативний.

На *підготовчому етапі* відбувається:

1. Аналіз вимог суспільства і формування на цій основі педагогічних цілей.
2. Діагностика рівня сформованості в учнів якостей особистості, які треба сформувати.
3. Створення необхідних умов для формування цих якостей.
4. Вибір оптимального змісту, методів, засобів і форм організації процесу.
5. Планування ходу та етапів виконання поставлених завдань.

У ході *реалізуючого етапу* здійснюється:

1. Організація діяльності педагога та учнів
2. Їхнє спілкування і взаємодія.
3. Регулювання й коригування діяльності учнів і педагога.

Під час *результативного етапу* відбувається:

1. Аналіз результатів педагогічного процесу.
2. Визначення шляхів усунення наявних недоліків у майбутній діяльності.

4. Способи оптимізації педагогічного процесу

1. Комплексне планування завдань і змісту навчально-виховного процесу.
2. Стимулювання позитивної мотивації учнів.
3. Раціональний добір методів, засобів і форм навчально-виховної роботи.
4. Застосування індивідуального та диференційованого підходів.
5. Вибір оптимального темпу навчання.
6. Створення необхідних умов для неперервного розвитку реальних можливостей учня.
7. Аналіз результатів навчально-виховної роботи з точки зору критеріїв оптимальності.

5. Основні фактори інтенсифікації навчання

Інтенсифікація – це підвищення продуктивності педагогічної праці вчителя і учня за кожну одиницю часу.

Основними факторами інтенсифікації навчання є:

1. Вибір оптимальних варіантів навчання і виховання.
2. Наукова організація праці.
3. Підвищення цілеспрямованості навчально-виховного процесу.
2. Посилення мотивації навчання.
3. Підвищення інформативної ємності змісту навчання.
4. Застосування активних форм і методів навчання.
5. Прискорення темпу навчальних операцій.
6. Розвиток навичок самонавчання, самовиховання і саморозвитку.
7. Використання комп'ютерів та нових ТЗН.

6. Педагогічна ситуація

Педагогічна ситуація – це сукупність спеціально створених педагогічних умов, необхідних для реалізації певної мети педагогічної діяльності.

Компонентами педагогічної ситуації є: мета, вихідні умови, додаткові умови.

Мета: формування особистості, що передбачає виконання багатьох педагогічних завдань, різних за рівнем складності.

Умови:

1. Вихідні умови: комплекс загальних і професійних якостей особистості педагога та учнів, а також методичне забезпечення вимог до організації виховного процесу (його планування, змісту, форм, методів, засобів).

2. Додаткові умови: характер необхідної діяльності учня, підхід до організації її змісту, методів, форм тощо.

Гештальтпсихологія (В.Келлер, К. Кофка) захищає ідею формування психічних процесів за принципом утворення цілісних форм у свідомості суб'єкта. Проблемна ситуація представлена у психіці як єдиний гештальт (образ), який у процесі мислення зазнає перебудови через інтуїцію, інсайт. К. Кофка обстоює ідею чуттєвого сприймання, він вважає, що мислення – це не оперування відношеннями і поняттями, а переструктурування наявних ситуацій.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність і структуру педагогічного процесу.
2. Назвіть основні закономірності педагогічного процесу.
3. Проаналізуйте етапи педагогічного процесу.
4. Визначте способи оптимізації педагогічного процесу.
5. Які фактори інтенсифікації навчання є, на вашу думку, найбільш вагомими?
6. Схарактеризуйте педагогічну ситуацію та її компоненти.

Тема 7. ДИДАКТИКА

1. Предмет і функції дидактики.
2. Зміст освіти та його компоненти.
3. Державний освітній стандарт.
4. Мистецтво у змісті професійної освіти.

Література

Основна

1. *Айсмонтас Б.Б.* Теория обучения: Схемы и тесты. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002.
2. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии:* Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.
3. *Рудницька О.* Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: ... , 2002.
4. *Стефановская П.А.* Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.

Додаткова

1. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. *Педагогика: Учеб. пособие для педучилищ / С.П. Баранов и др.* – М.: Просвещение, 1981.
3. *Щербань П.М.* Прикладна педагогіка.: Навч.-метод. посіб. – К.: Вища школа, 2002.

1. Предмет і функції дидактики

Дидактика – це педагогічна теорія навчання, що здійснює наукове обґрунтування його змісту, методів та організаційних форм.

Вона досліджує навчання на найбільш загальному, теоретичному рівні і відповідає на питання: «чому навчати?» (зміст навчання) і «як навчати?» (методи і форми навчання).

Ці питання зумовлюють появу нових запитань: «як відбувається процес навчання?», «які закономірності йому властиві?», «навіщо вчити?», «де вчити?» і т.д.

Таким чином, дидактика розробляє способи передбачення, прогнозування наслідків введення у практику навчання нових методів, нових навчальних матеріалів; дає наукове обґрунтування діяльності педагога.

Подібні функції на рівні конкретного навчального предмета виконує і методика навчання. І це зумовлює *спільність* дидактики та методики, яка виявляється у тому, що вони на різних рівнях і у різних аспектах досліджують одне й те ж саме – *навчання*.

Проте, між цими педагогічними категоріями існує сутнісна *відмінність*, яка полягає:

- у меншій узагальненості знань з конкретної методики;
- і більшій їх зумовленості змістом конкретного навчального предмета, конкретної галузі наукового знання.

Наприклад: знання педагога з методики організації виробничої практики у майстернях є частиною його загальнодидактичних знань щодо організації практичної діяльності учнів і вони більше зумовлюються змістом виробничого чи трудового навчання (це ж стосується і методики навчання математики, музики і т.ін.).

Таким чином, дидактика є загальною основою стосовно конкретних методик навчання, що забезпечує їх принципovu єдність у підходах до навчання учнів, виборі змісту навчання, шляхів і засобів навчальної діяльності.

2. Зміст освіти та його компоненти

Зміст освіти – це система наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-естетичних ідей, якими необхідно оволодіти особистості у процесі навчання (І.Ф. Харламов).

Зміст освіти – це педагогічно адаптована система знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення до світу, засвоєння якої забезпечує розвиток особистості (І.Я. Лернер).

Структура змісту освіти:

1. **Знання** – когнітивний досвід особистості. Сукупність їх видів сприяє утворенню в особистості загального уявлення про навколишню дійсність (картину світу).
2. **Уміння, навички** – практичний досвід особистості – оволодіння способами діяльності. Сукупність їх видів дозволяє відтворити знання і втілити їх у практичній діяльності.
3. **Досвід емоційно-ціннісного ставлення до дійсності, себе самого і своєї діяльності** – забезпечує вибірковість ставлення

до явищ оточуючої дійсності (предметів, явищ, принципів і норм, дій і діяльності).

4. Досвід творчої діяльності – забезпечує самостійне перенесення засвоєних раніше знань, умінь та навичок у нову ситуацію.

До змісту загальної середньої політехнічної освіти входять три основних цикли навчальних предметів: природничо-науковий; гуманітарний; трудової і фізичної підготовки (І. Смірнов).

До змісту професійної освіти входять два основних компоненти: загальноосвітній і професійний.

Принципи й критерії відбору змісту освіти

Принципи:

1. *Гуманізації* – забезпечує пріоритет загальнолюдських цінностей, здоров'я і вільного розвитку людини.
2. *Науковості* – забезпечує відповідність запропонованих для вивчення знань досягненням науки, соціального і культурного прогресу.
3. *Наступності* – реалізується в опорі при плануванні змісту на попередньо засвоєне знання, висхідний спіралеподібний його розвиток.
4. *Систематичності й послідовності* – забезпечує створення навчального середовища.
5. *Доступності* – передбачає пошук способу викладу навчального матеріалу, за якого він стає зрозумілим усім учням, а також кількість і порядок введення до навчальних курсів наукових термінів і понять.
6. *Історизму* – реалізується у зв'язку з історією розвитку різноманітних галузей знань і відображенням її у змісті відповідних навчальних курсів.
7. *Природовідповідності* – відповідності змісту навчального матеріалу віковим та індивідуально-психологічним особливостям учнів.
8. *Культуровідповідності* – врахування культурно-історичних традицій при викладанні навчальних курсів.

С.О. Смирнов виділяє такі принципи відбору змісту освіти:

1. Принцип відповідності змісту освіти вимогам розвитку суспільства, науки, культури і особистості.
2. Принцип єдності змістового і процесуального аспектів навчання.

3. Принцип структурної єдності змісту навчання на різних його рівнях.
4. Гуманізації змісту освіти.
5. Фундаменталізації – знання не лише для практичного застосування, а як метод самостійного здобування нових знань.
6. Відповідності основних компонентів змісту загальної освіти структурі базової культури особистості.

Критерії відбору змісту освіти:

1. Критерій відповідності обсягу змісту відведеному на його вивчення часу.
2. Критерій відповідності змісту наявній навчально-методичній та матеріальній базі навчального закладу.
3. Критерій науковості й практичної значущості навчального матеріалу (знання про знання: що таке – визначення, факт, теорія, концепція тощо).
4. Критерій врахування міжнародного досвіду побудови змісту освіти.
5. Критерій відповідності складності змісту навчального матеріалу віковим можливостям його засвоєння учнями.

3. Державний освітній стандарт

Стандарт освіти – це система основних параметрів, прийнятих у якості державної норми освіченості, що відображає суспільний ідеал і враховує можливості реальної особистості й системи освіти щодо досягнення цього ідеалу.

Стандартизація освіти досягається шляхом розробки навчальних планів та програм, встановлення рівня освіти тощо.

Стандарт – основний нормативний документ, у якому вміщено вимоги державного Закону про освіту. Він розвиває й конкретизує такі характеристики освіти як зміст, рівень та форма, вказує методи і способи вимірювання та інтерпретації результатів навчання.

4. Мистецтво у змісті професійної освіти

Утвердження особистісно орієнтованого підходу у сучасній педагогіці зумовлює необхідність переосмислення сутності й

структури змісту професійної освіти і спрямування його на розвиток індивідуально-психологічних якостей та соціально-культурних підвалин особистості у контексті загальнолюдських, національних і особистих цінностей.

За таких умов зміст професійної підготовки майбутнього фахівця розуміється вже не лише як „система наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-естетичних ідей”, але передусім, як „педагогічно адаптований соціальний досвід людства, ізоморфний за структурою людській культурі в усій її повноті” (у тому числі й культурі професійній).

У відповідності з таким тлумаченням, зміст професійної освіти повинен охоплювати окрім сформульованих відповідним чином професійних знань та досвіду репродуктивної професійної діяльності за визначеними стандартами, ще й досвід творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення до світу, засвоєння якого забезпечує розвиток особистості.

Реалізація такого підходу уможлиблюється на основі збагачення змісту професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників та молодших спеціалістів мистецьким компонентом, що охоплює як самі різновиди мистецтв, так і адаптовані до вимог вивчення певного навчального предмета елементи мистецьких знань.

Доцільність цього зумовлюється тим, що мистецтво, по-перше, є матеріалізованою творчістю; по-друге, воно здійснює сильний емоційний вплив на особистість та формування її ціннісних орієнтацій і, по-третє, воно сприяє творчій самореалізації особистості у суб'єктивно близькому для неї виді творчої діяльності. Таким чином, мистецтво забезпечує таку універсальну самовизначеність кожній людині, якої б та ніколи не досягла, користуючись тільки засобами та інструментами логічного пізнання.

Підтвердження цієї думки знаходимо у Й. Бродського, який вважав, що людина, яка зуміла виробити в себе твердий художній смак, може бути не більш щасливою, але більш вільною, оскільки вона володіє внутрішнім критерієм, що допомагає їй розпізнати оригінал і підробку, істинну і неістинну інтонацію, що у кінцевому рахунку дозволяє їй зберегти і розвинути свою індивідуальність.

Педагогічна необхідність впровадження мистецтва до змісту неперервної професійної освіти полягає також у тому, що воно

гармонізує особистість, врівноважує її емоційно-почуттєву та інтелектуальну сфери, опочуттєвлює й гуманістично спрямовує процес її професійного становлення, сприяє емоційному усвідомленню людиною соціальної значущості прилучення професіонала будь-якого профілю до культури людства, розкриває значення гуманістичних чинників як фундаменту життєтворчості й професійної діяльності особистості.

Основними формами впровадження мистецтва до навчально-виховного процесу професійних закладів освіти можуть бути: використання у ході теоретичних і практичних навчальних занять історичних відомостей про місце та значення мистецтва у майбутній професійній діяльності учнів і студентів; виявлення його потенційних можливостей щодо формування та розвитку особистості майбутнього фахівця; аналіз зарубіжного й вітчизняного досвіду застосування мистецтва у навчально-виховній роботі з учнями навчальних закладів різних типів та рівнів акредитації тощо.

Окрім введення мистецького компонента до змісту навчальних дисциплін, доцільним є широке впровадження його до позанавчальної культурно-мистецької діяльності майбутніх фахівців, яка може охоплювати: Студентський парламент, Театр моди, Клуб любителів мистецтв, Малу академію мистецтв, різноманітні гуртки і студії художньої творчості.

Форми позанавчальної культурно-мистецької діяльності у ПТНЗ можуть варіюватися від традиційних, у яких переважають професійно орієнтовані образотворчі мистецтва, до таких самобутніх і оригінальних, як ансамбль барабанниць (у Київському професійному училищі зв'язку № 43); Мала академія мистецтв (у Чернівецькому ВХПУ №5); Театр моди та конкурс-виставка "Запрошуємо до творчості" (у КВПУ технологій та дизайну одягу м. Києва) та ін.

Окрім широкого охоплення учнів мистецькою гуртковою роботою, значна увага у професійних закладах освіти має приділятися створенню естетичного середовища професійної підготовки: прикрашанню фойє постійно оновлюваними виставками кращих учнівських робіт, організації училищних музеїв тощо. Це має не лише естетичне, але й професійне значення, оскільки стимулює професійне самовдосконалення учнів і студентів.

Мистецтво є важливим компонентом змісту *професійно-художньої освіти*, яка надається професійно-художніми навчальними закладами I-II рівнів акредитації (Вищими художньо-професійними та професійно-художніми училищами). Ці заклади забезпечують професійну підготовку майбутніх художників-оформлювачів, виробників художніх виробів із дерева, дизайнерів середовища, а також майстрів народних художніх промислів і ремесел: гончарства, різьблення по дереву, художньої обробки металу, художнього ткацтва, килимарства, вишивки та ін. Праця цих фахівців, хоча й спрямована на задоволення передусім утилітарних потреб споживачів, але має водночас яскраво виражене естетичне забарвлення, адже вона неможлива поза естетичним контекстом, що сполучає утилітарні, функціональні та художні аспекти виробу.

Оскільки краса і користь, непорушність традицій і відповідність вимогам сучасності є основоположними принципами народного мистецтва, то визначальною особливістю професійно-художньої освіти є органічне поєднання у ній мистецького начала і ремесла. Тому одночасно з опануванням практичними вміннями і навичками роботи з певним матеріалом, оволодінням різними художніми техніками учні отримують в училищі знання з історії образотворчого мистецтва, історії релігії та іконографії, історії орнаментів і народних художніх промислів, основ архітектури, технічної естетики і ергономіки, рисунку, живопису, ліплення, композиції, кольорознавства, колористики, креслення і перспективи тощо.

Разом з тим, вже навіть наведений вище перелік мистецьких навчальних предметів свідчить про те, що у переважній більшості професійно-художніх навчальних закладів викладаються лише професійно орієнтовані *образотворчі* дисципліни. Вивчення у них інших різновидів мистецтва та опанування знань із *загальної* теорії та історії мистецтв навчальними планами і програмами не передбачено.

Як наслідок, вузька спеціалізація професійної підготовки учнів професійно-художніх та художньо-професійних училищ, що відбувається поза загально-мистецьким і загальнокультурним контекстом, не завжди в змозі забезпечити належний рівень їхньої власне професійно-художньої, тобто *мистецької* освіти, яка не обмежується лише досягненням певної якості оволодіння своїм ремеслом, але й органічно включає в себе високу професійну

естетику праці майбутніх фахівців, що унеможлиблює виготовлення ними кінчу, продукції низької художньої якості.

Деякі сучасні мистці, очільники власних шкіл народних ремесел, вже зрозуміли це. Зокрема, Юлія Петрова-Антомонова – мисткиня-коваль, не лише передає своїм учням власні секрети художньої обробки металу, але й читає їм лекції про різні мистецькі стилі, щоби вони краще могли відчувати “дух”, художні особливості виробу, над яким працюють. На жаль, таке навчання поки що практикують лише окремі приватні майстри, а у державних професійно-художніх закладах все залишається по-старому.

Саме тому і протиставляються нині у народному мовленнєвому обігу поняття “мистець” і “ремісник”, і вживається останнє слово у негативному значенні, стаючи синонімом антихудожності, відсутності смаку, “ерзацкультури, що паразитує на традиціях народного мистецтва” (О. Пошивайло).

Якщо говорити про роль і місце мистецтва у системі *професійної підготовки фахівців немистецьких спеціальностей*, то слід відзначити значні кількісні та якісні відмінності у мистецькому компоненті змісту цієї підготовки для фахівців різних професій, що коливаються від достатньо вагомого значення мистецтва (для швейної промисловості, перукарської та поліграфічної справи, сфери харчування і торгівлі, готельного і туристичного

бізнесу, будівництва, квітникарства), до майже невідчутної його ролі (для кваліфікованих робітників з інструментом; робітників, працюючих на конвейері; робітників, зайнятих у сільському та лісовому господарствах, риборозведенні, морському й річковому пароплаванні, на транспорті тощо).

У ряді професійних закладів освіти (сфери харчування, торгівлі, швейного виробництва) викладаються професійно орієнтовані образотворчі дисципліни: “Малювання та ліплення” (88 год.) за професією “Кондитер”; “Основи креслення та спецмалювання” (50 год. для кваліф. роб.), “Малюнок та основи композиції” (27 год.) і “Нарисна геометрія та інженерна графіка” (92 год.) - для молодших спеціалістів, майстрів в/н, а також елементи образотворчого мистецтва у змісті курсів “Конструювання та моделювання одягу” (88 год. для молодших спеціалістів, майстрів в/н), “Основи моделювання та художнє оформлення одягу” (35 год.) та “Історія костюму” (27 год.) - для кваліфікованих робітників за професіями “Кравець” і

“Закрійник”. Крім того, у професійних навчальних закладах викладаються мистецькі предмети за вибором. Наприклад у ВПУ № 1 м. Києва читається курс “Дизайн виробництва” (45 год.) для професій “Кондитер”, “Кухар”.

Але, незважаючи на різну вагу мистецького компонента у професійній підготовці майбутніх кваліфікованих робітників різних спеціальностей, не слід недооцінювати його значення у формуванні їхніх професійних та особистісних якостей, оскільки впровадження мистецтва до змісту професійного навчання і виховання майбутніх фахівців сприятиме створенню естетичного поля їхньої професійної підготовки й підвищенню рівня їхнього художньо-естетичного розвитку. А останній нині все більше перетворюється на чинник забезпечення ефективності професійної діяльності фахівця будь-якого профілю. Про це свідчать і слова С. Русової, яка зазначала, що людина, вихована в оточенні мистецтва, сама стає гармонійною, оскільки, від естетичних вражень ця гармонія, упорядкованість переходить у її серце, утворює звички, виявляється у красі поведінки, в граційності усіх рухів, в гармонійності вчинків, у смаку до всього гармонійного. Така людина несе красу й гармонію в світ, у якому живе і працює. Вона створює навколо себе своєрідне естетичне поле, що виявляється в естетиці її побуту, у якості продуктів її праці, у високому, “артистичному” рівні її професійної діяльності, зорієнтованій на досягнення результатів, що відповідають естетичному ідеалу й загальнолюдським гуманістичним цінностям – Істині, Добру і Красі.

Провідним принципом мистецької освіти є інтеграція. Цей принцип по-різному виявляється у системі професійної мистецької і в системі немистецької професійної освіти.

У професійній мистецькій освіті він реалізується у межах предметно-інтегративної моделі навчання, що поєднує предметне викладання мистецьких дисциплін та інтегровані мистецькі курси, у яких різновиди мистецтв, мистецькі знання і враження інтегруються навколо домінантного виду мистецтва.

У професійно-художній та професійно-технічній освіті він передбачає інтеграцію мистецького і фахового компонентів професійної підготовки з метою розв’язання дидактичних завдань конкретного навчального предмета, теми, заняття. За такого підходу впровадження мистецтва носить супутній, комітатний характер;

узгоджується із профілем навчання й майбутньою спеціальністю учнів та студентів; має прикладне значення і спрямовується не стільки на здобуття ними теоретичних знань у галузі мистецтва, скільки на формування в них естетичної свідомості, практичних навичок впізнавання та розуміння творів різних видів мистецтв, розвиток естетичних смаків та художніх здібностей, елементарних художньо-творчих умінь тощо (тобто, як зазначав Б. Неменський, треба вчити не мистецтву, а мистецтвом).

Введення мистецтва до програм професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників і молодших спеціалістів вимагає особливої обережності: якщо порушити зв'язок із професією, зловжити кількістю мистецького наповнення змісту навчальної дисципліни, то можна досягти зворотного ефекту – зумовити висновок педагога й учнів щодо надуманості й непотрібності цього і назавжди відвернути їх від такої діяльності.

Мистецька освіта проголошується сьогодні науковцями і педагогами важливою складовою професійної підготовки фахівця будь-якого профілю завдяки її спроможності забезпечити гармонізацію його професійного, особистісного і творчого розвитку; сприяти формуванню творчої індивідуальності особистості й спрямованості на досягнення такого рівня професійної майстерності, який можна назвати “мистецтвом”.

Питання для самоконтролю:

1. Що є предметом вивчення дидактики? У чому виявляються її взаємозв'язки із предметними методиками?
2. Які компоненти охоплює зміст освіти? Розкрийте принципи та критерії його відбору.
3. Що таке державний освітній стандарт і у чому полягає значення стандартизації освіти?
4. Обґрунтуйте роль і місце мистецтва у змісті професійної освіти.

Тема 8. ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ. НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ВИХОВАННЯ

1. Виховання як складова педагогічного процесу.
2. Принципи виховання.
3. Національна система виховання.

Література

Основна

1. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.*
2. *Стефановская П.А. Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.*
3. *Щербань П.М. Прикладна педагогіка.: Навч.-метод. посіб. – К.: Вища школа, 2002.*

Додаткова

1. *Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.*
2. *Краевский В.В. Общие основы педагогики: Учебник – М.: Академия, 2003.*

1. Виховання як складова педагогічного процесу

Виховання – це процес закономірного, послідовного, організованого, безперервного, систематичного керівництва розвитком і формуванням особистості.

Головним його елементом є педагогічна взаємодія вихователя і вихованця, змістом якої є передача (засвоєння) соціального досвіду та прийнятих у суспільстві духовних цінностей.

Мета виховання полягає у планомірному й цілеспрямованому впливі на свідомість і поведінку вихованця, спрямованому на формування в нього відповідних установок, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для його розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності.

Суб'єктами виховного впливу виступають: вихователь і вихованець, сім'я, заклад освіти, засоби масової комунікації, первинний (контактний) колектив, неформальні групи тощо.

Структурними компонентами процесу виховання є:

- суб'єкти виховання;
- мета та принципи виховання;
- зміст, форми, методи і засоби виховання;
- соціально-психологічна ситуація виховання;
- особистісно-розвивальний результат виховного впливу.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок виховання з навчанням та розвитком у педагогічному процесі, йому притаманна відносна самостійність та наявність власних педагогічних особливостей, а саме:

1. *Цілеспрямованість.* Основним орієнтиром виховання слугує суспільна спрямованість. Воно стає ефективним, коли педагог спеціально виділяє мету виховання або модель, до якої він прагне. Найбільша ефективність досягається за умов, коли мета виховання відома й зрозуміла вихованцеві, й коли він погоджується із нею, приймає її.
2. *Багатофакторність.* У виховному процесі педагог повинен враховувати й використовувати величезну кількість об'єктивних і суб'єктивних чинників, оскільки особистість зазнає різнохарактерних впливів і накопичує не лише позитивний, а й негативний досвід, що потребує коригування. Багатофакторність пояснює неоднозначність результатів виховання.
3. *Вплив особистості вихователя.* Особлива роль у вихованні особистості педагога, його індивідуальних якостей, виховних вмінь, ціннісних орієнтацій тощо підтверджує думку, що виховання, як і педагогічна діяльність у цілому, є мистецтвом.
4. *Віддаленість результатів виховного впливу.* Між початком педагогічного впливу та стійкими проявами вихованості інколи може пролягати тривалий період. Тому вихователь повинен усвідомлювати, що навіть за чіткої організації виховного процесу в учнівському колективі розраховувати на негайні успіхи не треба.

5. *Неперервність.* Процес виховання повинен бути систематичним, відкритим і зверненим у майбутнє. Один захід, яким би він не був яскравим, не спроможний кардинально вплинути на учня. Для цього необхідна система регулярних педагогічних впливів.

2. Принципи виховання

Успішно здійснювати виховання педагог зможе лише у тому випадку, якщо буде дотримуватися певних принципів.

Принцип – це узагальнене керівництво або правило, що постійно, за різних умов та обставин проводиться у життя.

Принципи виховання слід розглядати як шляхи, що дозволяють педагогові привести вихованців до ідеалу особистості.

Принципи, на які спирається педагог, складають певну систему. Від того, чи обирає педагог взаємодоповнювані, чи взаємовиключні принципи, залежить ефективність його впливу на вихованців.

Серед основних принципів виховання слід назвати:

1. *Формування особистісного стилю взаємин учнів з однолітками та педагогом.* Психолого-педагогічні дослідження останніх десятиліть показали, що у вихованні першочергове значення має не стільки знання вихователем вікових та індивідуальних особливостей вихованців, скільки врахування їх особистісних характеристик. Особистісні якості визначають провідні людські характеристики – ціннісні орієнтації, життєві плани, ідеали, загальну спрямованість діяльності, домінуючі мотиви поведінки. Саме тому розвиток особистісних якостей та особистісного стилю взаємин учнів з однолітками є основним завданням виховання.

2. *Висування системи позитивних (найближчих, середніх та далеких) цілей* – за А.С. Макаренком, *системи перспективних ліній розвитку.* Педагог, який вміє захоплювати вихованців перспективами пропонуваної справи, зацікавлювати їх, формувати прагнення до діяльності, є майстром. Разом з тим, недостатньо поставити перед дитиною одну мету й пояснити переваги її досягнення. Найбільш дієвим є вибудовування кількох цілей, з яких кожна має свій масштаб та свій часовий період реалізації. Обов'язковою умовою виступає взаємозв'язок усіх цих цілей, коли найближчі цілі впливають із середніх, а середні обґрунтовані й підтримані дальніми. Така вибудова цілей дозволяє визначати й змінювати ближні цілі,

добираючи найбільш відповідні характеру та віковим особливостям вихованців.

3. *Створення позитивного емоційного фону та атмосфери емоційного піднесення.* Виявляючи й підтримуючи позитивні сторони учнів, вихователь формує в них відчуття успіху, створює позитивний емоційний фон. Це дозволяє йому зробити притягальною будь-яку діяльність вихованців, виробити стиль виховних стосунків і навіть виплекати тон колективу, „дух” усього навчального закладу. Спокійна і впевнена атмосфера, де кожен зайнятий своєю справою, де праця усім на радість, де відчувається піклування одного про іншого, забезпечує найкращі виховні результати.

4. *Виховання через взаємодію.* Формування характерних для кожного вихованця якостей відбувається у процесі його взаємодії із вихователем та однолітками. Грамотна організація та активізація цієї взаємодії сприяє прискоренню процесу формування особистісних якостей. При цьому формуються гуманні стосунки у колективі, виникають міжособистісні взаємини вихованців: симпатія, дружба тощо.

5. *Виховання через творчість.* Формування будь-яких якостей особистості відбувається у діяльності. Але діяльність буває різною: репродуктивною (привчає до підпорядкування й точного виконання заданого у відповідності з інструкцією) та продуктивною, творчою (виховує в людині здібність і прагнення до творення суб'єктивно чи об'єктивно нового).

Основним недоліком традиційної системи освіти є неспроможність виховати творчо мислячу людину, готову до розв'язання складних і нестандартних життєвих проблем. Виходом з такої ситуації є активне залучення учнів до діяльності творчого характеру, яка виступає засобом інтенсивного розвитку в них креативності та творчих здібностей.

Власну класифікацію принципів виховання пропонує український вчений-педагог П.М. Щербань:

- єдність національного і загальнолюдського;
- гуманізація;
- демократизація;
- диференціація та індивідуалізація;
- природовідповідність;
- культуровідповідність;
- єдність навчання і виховання;

- активність, самодіяльність і творча ініціатива;
- гармонізація родинного і суспільного виховання.

3. Національна система виховання

Національне виховання – це історично зумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь.

Про самобутність та національну особливість виховних систем різних народів неодноразово писав у своїх працях К.Д.Ушинський, який вважав, що "незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива мета і свої особливі засоби здійснення цієї мети".

Українське національне виховання – це виховання підростаючих поколінь на багатовікових традиціях українського народу, у дусі українського виховного ідеалу. Воно ґрунтується на засадах родинного виховання, на ідеях і засобах народної педагогіки, а також наукової педагогічної думки, що уособлюють вищі зразки виховної мудрості українського народу.

Основними *принципами* національного виховання є:

- гуманізм;
- демократизм;
- народність;
- єдність сім'є і школи;
- наступність і спадкоємність поколінь;
- природовідповідність;
- виховання у праці;
- самодіяльність особистості.

Національне виховання є органічним компонентом освіти і охоплює всі складові національної системи освіти.

Головною *метою* національного виховання є набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, особистісних рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-

естетичної, правової, трудової, екологічної культури (Державна національна програма „Освіта” („Україна ХХІ століття”).

Завдання національного виховання:

- формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу;
- забезпечення духовної єдності поколінь;
- формування високої мовної культури;
- прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів України;
- виховання духовної культури особистості;
- виховання поваги до Конституції, законодавства, державної символіки України;
- усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами та громадянською відповідальністю;
- розвиток індивідуальних здібностей і талантів;
- формування навичок міжособистісного спілкування;
- підготовка молоді до життя і праці в умовах ринкових відносин.

Основні національні цінності

- українська ідея;
- державна незалежність України; свобода нації;
- Конституція України;
- патріотизм, готовність до захисту Батьківщини;
- єдність поколінь;
- почуття національної гідності;
- історична пам'ять;
- громадська національно-патріотична активність;
- державні національні цінності, державна символіка України;
- рідна культура, мова, національні свята й традиції;
- дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи;
- увага до зміцнення здоров'я громадян України.

Основними напрямками національного виховання є:

- формування національної самосвідомості;
- моральне;
- правове;
- художньо-естетичне;

- розумове;
- екологічне;
- патріотичне;
- економічне;
- трудове;
- фізичне.

Про взаємозв'язок екологічного, патріотичного й естетичного виховання влучно сказав К. Паустовський, який називав відчуття природи шостим відчуттям, що приходить до людини на певному ступені розвитку її національної свідомості: «Ми до цього часу настирливо зневажаємо, гордуємо і нехтуємо красою природи і не знаємо усієї сили її культурної і моральної дії на людину, забуваємо, що патріотизм немислимий без відчуття рідної природи і без любові до неї»¹. Л. Толстой вважав, що однією з найперших умов щастя є життя людини у зв'язку із природою.

К.Д. Ушинський зазначав, що день, проведений дитиною серед лісів і полів, вартий багатьох тижнів, проведених за шкільною лавою.

Природа, наука і мистецтво, об'єднуючи свій виховний вплив, стають ефективними засобами формування духовності людини, розвитку її творчого потенціалу. На стику цих „світів” сьогодні з'явилася нова наука – біоніка, яка використовує в техніці, архітектурі та інженерії ідею формоутворення живої природи, де в єдності знаходяться форма, краса та гармонія.

Питання для самоконтролю:

1. Обґрунтуйте сутність та значення виховання як складової педагогічного процесу.
2. Проаналізуйте основні принципи виховання.
3. У чому полягають зміст, мета і завдання національного виховання?

¹ Паустовский К. Г. Собр. соч. в 6-ти т. – М., 1958. – Т.6. – С. 567 – 377.

Тема 9. СОЦІАЛІЗАЦІЯ І ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

1. Спільність і відмінність соціалізації та виховання.
2. Механізми і фактори соціалізації та виховання.

Література

Основна

1. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. Заведений / Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.*
2. *Стефановская П.А. Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.*
3. *Щербань П.М. Прикладна педагогіка.: Навч.-метод. посіб. – К.: Вища школа, 2002.*

Додаткова

1. *Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.*
2. *Педагогика: Учеб. пособие для педучилищ / С.П. Баранов и др. – М.: Просвещение, 1981.*

1. Спільність і відмінність соціалізації та виховання

***Соціалізація** – процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості.*

Соціалізація передбачає взаємодію людини із соціальним оточенням, яке впливає на формування її певних соціальних рис, на активне засвоєння й відтворення нею системи суспільних зв'язків. Розрізняють *первинну соціалізацію* (дитинство, підлітковий вік, юність) та *вторинну соціалізацію (зрілий вік)*, а також *дотрудову, трудову й післятрудову соціалізацію*.

Виховання – процес цілеспрямованого, спеціально організованого, систематичного формування особистості як соціальної якості індивіда.

Цей процес зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Виховання розглядають у широкому й вузькому смислах.

У широкому розумінні – це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. Тобто, виховання – це процес осолодіння особистістю найціннішим досвідом людства й свого народу з метою його збереження та примноження. І у цьому проявляється спільність виховання із соціалізацією: це процеси оволодіння людиною суспільним досвідом, нормами життя у суспільстві, залучення її до суспільних відносин.

У вузькому значенні – виховання – це планомірний вплив вихователя на вихованця з метою формування в нього позитивних якостей особистості. Метою даного процесу є сприяння розвитку в людини виявленого обдарування чи стримання якихось задатків відповідно до мети виховання, прийнятого у суспільстві виховного ідеалу. І у цьому виявляється відмінність соціалізації (як стихійного засвоєння особистістю будь-якого соціального досвіду) і виховання (як спеціально організованого й контрольованого засвоєння вихованцем тільки позитивного соціального досвіду, цілеспрямованого формування в нього схвалюваних певною спільнотою особистісних якостей).

Взаємозв'язок виховання і соціалізації виявляється у тому, що виховання сприяє соціалізації особистості й становить собою один зі шляхів її здійснення.

2. Механізми і фактори соціалізації та виховання

Засвоєнню особистістю соціальних норм сприяють **механізми** соціалізації та виховання, а саме: *придушення* (довільне, не спеціальне виключення із свідомості певних ідей, думок), *витіснення* (спеціально організоване придушення), *самообмеження*, *ізоляції* (витіснення емоційних компонентів неприємних, травмуючих вражень), *проекції* (приписування власних рис іншим), *ідентифікації* (ототожнення себе з певною групою суб'єктів), *емпатії* (відчуття емоційного стану іншої людини); *інтелектуалізації* (відчуваючи

тривогу, людина замість того, щоб працювати над усуненням її причин, починає абстрактно розмірковувати про неї), *сублімації* (перенесення інстинктивного потягу, потреби, що не може бути задоволена, на активну діяльність в іншій, найчастіше – творчій сфері).

Фактори соціалізації та виховання – це обставини, умови, що змушують людину до дії, активності.

Макрофактори – впливають на соціалізацію усіх жителів планети чи великих груп (космос, планета, держава).

Мезофактори – соціалізація за національною ознакою (етнос); за місцем і типом поселення (регіон, місто, село); за приналежністю до аудиторії тих чи інших засобів масової комунікації (кіно, телебачення, радіо і т.д.).

Мікрофактори – соціальні групи, що здійснюють безпосередній вплив на певних людей – навчальні, професійні, громадські і т.д.

Засобами соціалізації та виховання є:

- приклад, який подають вихователь чи батьки вихованцеві;
- наказ (вимога й заборона);
- переконання;
- привчання;
- навчання.

Суспільство завжди занепокоєне тим, щоби темпи соціалізації й виховні впливи відповідали темпам та рівню розвитку самого суспільства, оскільки невідповідність цих темпів зумовлює гальмування суспільно значущих процесів.

Суспільство здійснює соціалізацію через різноманітні соціальні інститути – загальноприйняті соціальні норми, традиції, звичаї, сім'ю, засоби масової інформації тощо. З метою виховання членів суспільства створено спеціальні державні освітні установи, серед яких: дошкільні, середні загальноосвітні, професійні, вищі, позашкільні заклади освіти та ін. Їх метою є узгодження керованих та некерованих процесів соціального формування особистості, а у разі необхідності – протистояння стихійним соціальним впливам, нейтралізація їх негативних наслідків.

Цілі діяльності соціальних інститутів не є постійними. Вони повсякчас оновлюються та приводяться у відповідність із процесами, що відбуваються у суспільстві, залежать від зміни виховного та суспільного ідеалів. Таким чином, можна говорити про соціальне замовлення суспільства інститутам соціалізації та виховання

особистості. Отже, соціалізація і виховання є, фактично, державною та освітньою політикою у дії.

Питання для самоконтролю:

1. Здійсніть порівняльний аналіз змісту понять „соціалізація” та „виховання”. Що спільного мають дані поняття і чим вони відрізняються?
2. Поясніть механізми соціалізації та виховання.
3. Схарактеризуйте основні засоби соціалізації та виховання.

Тема 10. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

1. Предмет і завдання соціальної педагогіки.
2. Категоріальний апарат соціальної педагогіки.
3. Соціально-педагогічний патронаж.
4. Основні напрями соціальної роботи педагога у професійному навчальному закладі.
5. Мистецтво як засіб соціального виховання молоді.
6. Сучасні молодіжні субкультури та їх вплив на формування особистості.

Література

Основна

1. Коваль Л.Г., Зверєва І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997.
2. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.

Додаткова

1. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. *Гончаренко С.У., Мальований Ю.І.* Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи // Рад. школа. – 1993. – № 4.

1. Предмет і завдання соціальної педагогіки

Соціальна педагогіка – це галузь педагогічної науки, предметом вивчення якої є соціально-педагогічні проблеми (С.У. Гончаренко).

Соціальна педагогіка – це галузь загальної педагогіки, наука про закономірності та механізми становлення і розвитку особистості в процесі здобуття освіти та виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтована діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів, установ і соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей та молоді в процесі розв'язання суспільних, політичних, економічних та інших проблем суспільства (Л.Г. Коваль).

Виникла ця нова освітня галузь наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Її творцем вважають П. Наторпа, який головне завдання педагогіки вбачав у виявленні найсприятливіших для виховання людини соціальних умов і визначенні шляхів громадянського виховання.

Проте, деякі дослідники педагогіки вважають, що термін „соціальна педагогіка” був запропонований ще А. Дістервегом, на думку якого, реформування суспільства можливе не завдяки церковним умовлянням, а завдяки використанню педагогічних засобів. У підручнику для вчителів він, зокрема, звертаючи увагу на значення вчительської професії, стверджував про те, що саме вчителі несуть відповідальність за виховання в учнів соціальних умінь.

За іншими джерелами, першим, хто використав термін „соціальна педагогіка”, був К. Магер, який спеціально досліджував соціальні аспекти освіти і виховання. У 1844 році він зазначав, що

соціальна педагогіка – це досить широке поняття, яке передбачає виховання суспільства в цілому.

Соціальна педагогіка є педагогікою відносин у соціумі, тому її не слід ототожнювати з поняттям „соціальна робота у навчальному закладі”. Зміст соціальної педагогіки є набагато ширшим від цього поняття і охоплює його як свою складову.

Метою соціальної педагогіки є забезпечення наукових знань про виховання людини як соціальної істоти, розвиток духовних взаємин особистості і суспільства.

Виникнення соціальної педагогіки як нового напрямку педагогічних знань стало результатом посилення соціальної функції загальної педагогіки. Об'єктивні умови цього містяться в особливостях розвитку сучасного суспільства й необхідності вирішення актуальних соціальних завдань, що постали перед ним на даному етапі.

Провідні завдання соціальної педагогіки полягають у:

- вивченні дії об'єктивних і суб'єктивних факторів соціального середовища, характеру їх впливу на формування особистості;
- дослідженні закономірностей та перспектив соціально-педагогічної взаємодії особистості й середовища;
- розробці механізмів регулювання і корекції відносин особистості та суспільства; визначенні шляхів створення оптимального режиму навчально-виховного процесу в навчальних закладах в умовах мікросередовища;
- створенні педагогічних технологій інтеграції виховних зусиль суспільства („педагогіки середовища”, за визначенням С.Т. Шацького);
- аналізі факторів, що впливають на відхилення у поведінці неповнолітніх;
- визначенні впливу соціального середовища на формування рівня соціальної зрілості особистості та готовності випускників шкіл, ПТНЗ, технікумів, коледжів тощо до виконання необхідних суспільству соціальних функцій і ролей;
- підтримці та соціальній реабілітації дітей і молоді, які живуть у несприятливих соціальних умовах.

Важливим аспектом соціальної педагогіки виступає керування обставинами, які прямо або опосередковано впливають на вихованців, організація цих обставин в оптимальну систему, що забезпечує суспільству необхідний виховний ефект.

2. Категоріальний апарат соціальної педагогіки

Соціальна педагогіка, як і кожна наука, має свої категорії. Провідними категоріями цієї педагогічної галузі є **соціальне середовище** та **соціалізація особистості**. Їх доповнюють категорії *соціальної ситуації у формуванні особистості* та *соціальної адаптації*. Безумовно, ці провідні категорії тісно пов'язані із загальнопедагогічними та загальнопсихологічними категоріями, які у зарубіжній та вітчизняній практиці розглядаються **як форми і методи соціальної педагогіки**: соціальне виховання, соціальне навчання, самовиховання, самоосвіта, соціальна допомога, соціальна активність, самозбереження, самоконтроль, самооцінка, саморегуляція, самопізнання, самовладання та ін.

Соціалізація – історично зумовлений процес розвитку особистості, надання та засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних даному суспільству. Його результатом є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у своїй діяльності та спілкуванні.

Соціальне середовище – це суб'єктивно пережита людиною об'єктивна реальність. Воно є своєрідним показником інтеріоризації (засвоєння) особистістю культури, рівня соціального розвитку, способу життя, цінностей суспільства.

Соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивіда до зміненого середовища за допомогою різних засобів. В умовах нестабільного соціально-економічного статусу суспільства проблеми соціальної адаптації мають важливе значення. Це пов'язане з тим, що соціальна адаптація особистості має дві форми: *активну*, коли індивід прагне вплинути на середовище, змінити його, і *пасивну*, коли він не вступає у взаємодію із середовищем і навіть прагне уникнути його, перейти в інше соціальне середовище (наприклад, неформальні групи). Проблеми соціальної адаптації гостро відчуються у молодіжному середовищі. Вони позначаються на психічному здоров'ї молодої людини, на формуванні її ціннісних орієнтацій, на формах поведінки. Зростання кількості дітей, схильних

до девіантної поведінки (правопорушень), свідчить про домінування саме низької соціальної адаптації в їхньому соціальному розвитку.

Соціальна поведінка – система активних чи пасивних установок і вчинків дітей та молоді у конкретних соціальних умовах, що узгоджується із соціальними традиціями, моральними, етичними, правовими та іншими соціальними нормами, вимогами і правилами.

Соціальне виховання – система соціально-педагогічних, культурних, сімейно-побутових та інших заходів, спрямованих на оволодіння та засвоєння дітьми і молоддю загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування в них сталих ціннісних орієнтацій та адекватної соціально спрямованої поведінки.

Соціальна освіта – діяльність спеціально уповноважених освітніх закладів і установ, спрямована на гармонійне формування дітей та молоді, розвиток їх природних обдарувань, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, що сприяє свідомій та активній участі у суспільно-економічному, політичному, культурному житті своєї країни.

Соціальний захист дітей та молоді – система соціально-правових заходів і гарантій, які забезпечують реалізацію та охорону законних прав і свобод дітей та молоді.

3. Соціально-педагогічний патронаж

Соціально-педагогічний патронаж – це соціально-психолого-педагогічна та юридична підтримка, призначенням якої є професійна допомога та посередницька діяльність професіоналів у вирішенні різноманітних проблем особистості та колективу.

У соціальний патронаж включені практично всі категорії молоді, які тією чи іншою мірою потребують соціальної допомоги, соціальної підтримки, соціального забезпечення та соціальної реабілітації. Такими категоріями є:

- *працююча молодь* – потребує допомоги у професійній адаптації, пошукові свого місця у колективі співробітників, формуванні образу “Я-професіонала”;
- *безробітна молодь* – потребує допомоги у пошукові роботи, засобів для існування;
- *діти і молодь, які навчаються* – потребують забезпечення належних матеріальних та морально-психологічних умов для

навчання й набуття майбутньої професії у відповідності із їхніми здібностями та інтересами;

- *молоді сім'ї* – потребують забезпечення житлом; психологічної та юридичної допомоги у розв'язанні проблем у сімейних стосунках;
- *діти і молодь, які мають відхилення у здоров'ї (діти-інваліди, молоді інваліди; постраждали унаслідок Чорнобильської аварії)* – потребують належного медичного догляду, забезпечення ліками, особливої соціальної опіки;
- *ВІЛ-інфіковані* - потребують медичної допомоги та сприяння соціальній реабілітації;
- *діти і молодь, які мають відхилення у поведінці* – потребують допомоги у соціальній адаптації, зниженні рівня агресивності;
- *наркозалежна молодь, молодь з адиктивною поведінкою* – потребує медичної та соціальної допомоги, сприяння соціальній реабілітації та адаптації;
- *молодіжні та дитячі організації й об'єднання (організовані та неформальні)* – потребують фінансової та матеріальної підтримки; взаємодії або контролю з боку соціальних організацій та органів правопорядку;
- *обдаровані діти і молодь* – потребують виявлення спеціальної обдарованості та сприяння розвитку їхніх здібностей і талантів;
- *сироти й діти, батьки яких позбавлені батьківських прав* – потребують фінансово-матеріальної, морально-психологічної, а нерідко – й юридичної допомоги;
- *біженці, переселенці* – потребують морально-психологічної та фінансово-матеріальної допомоги, соціальної реабілітації.

3. Основні напрями соціальної роботи педагога у професійному навчальному закладі

Пошуки ефективних форм навчання і виховання, що забезпечують успішну соціалізацію особистості, спонукають педагога професійного навчального закладу „розімкнути” його традиційну педагогічну систему, враховуючи при цьому особливі історичні та

національні форми буття, соціальну організацію суспільства, моделі міжособових та ідеологічних відносин.

У зв'язку із цим основними напрямками соціальної роботи педагога ПТНЗ є:

1. *Діагностичний.* Він включає соціальну паспортизацію навчальних груп; роботу за програмою „Діти України”, посередницьку діяльність.

2. *Медико-психологічний.* У ньому передбачено забезпечення медико-психологічної допомоги учням; патронажну роботу з учнями зі спеціальними потребами; роботу із сиротами; співробітництво з органами опіки з проблем сиріт.

3. *Організація учнівських ініціатив.* Охоплює організацію учнівського бюро соціальних послуг, реалізацію програми „Учень – учень”, створення училищних об'єднань „Старший брат”, „Старша сестра” тощо.

4. *Методична та інформаційна допомога.* Робота у навчальній групі, підготовка щомісячної сторінки „Батьки і діти” у місцевій газеті, організація передач училищного радіо; виступи у засобах масової інформації.

5. *Педагогічна анімація та організація дозвілля.* Організація училищних свят, участь у масових заходах серед училищ району та міста, проведення Олімпіади трієчників, акції „Книжка – довгожитель”, конкурсів професійної майстерності серед учнів та ін.

6. *Робота з проблемними сім'ями.* Контроль забезпечення належних умов соціально-педагогічного патронажу; робота з багатодітними сім'ями, самотніми (неповнолітніми) матерями.

5. Мистецтво як засіб соціального виховання молоді¹

У ході історичного розвитку мистецтво посідало одне з провідних місць у системі соціального формування та розвитку особистості. Воно розглядалося як частина світу, засіб його духовно-

¹ Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с. С. 276– 281.

практичного пізнання та засвоєння. З початку свого існування мистецтво становило практично-духовну діяльність людей, що поєднувала в собі працю, творчість, художньо-образне пізнання та самопізнання. У процесі розвитку суспільства, розподілу праці мистецтво відокремилася як самостійна сфера діяльності й набуло значення однієї з форм суспільної свідомості. Його основною функцією стало доповнення життєвого досвіду особистості досвідом уявного життя з метою цілеспрямованого формування людської свідомості. Синтетична природа мистецтва дала змогу поєднувати духовне і практичне, результати розумової та фізичної праці людини.

Кожний елемент цієї системи має складну будову. Саме це пояснює багатогранність мистецтва, невичерпні багатства його можливостей.

У мистецтві як самостійній формі суспільної свідомості головним стає пізнавальна, виховна та емоційно-релаксаційна діяльність. Це викликає до життя появу особливої форми, яка є не тільки результатом духовно-практичної діяльності людини, а й відбитком її життя. Не втрачаючи свого практично-духовного характеру, мистецтво соціально детерміновано. Воно є суспільним за походженням, змістом, функціями, метою існування. Соціальну детермінованість мистецтва становлять множинність причин і джерел, що впливають на його формування. Політичний, правовий, релігійний, літературний і художній розвиток суспільства ґрунтується на його економічному розвитку. На основі взаємодії із цими соціальними факторами складається опосередкований зв'язок мистецтва із соціально-економічною основою суспільства.

Множинність впливу надає мистецтву відносної самостійності існування та розвитку, яка виявляється в активності мистецтва, спадковості розвитку, можливості спотвореного відображення світу (абстракціонізм, сюрреалізм, інші види формалістичного мистецтва).

Мистецтво кожної епохи як засіб пізнання та відображення життя створювало незмінні загальнолюдські цінності – твори, значення яких виходило далеко за межі їх епохи. У цих творах відбилися моральний ідеал, духовне обличчя та досвід суспільства, суперечності життя, уявлення людей про зміст та естетику буття.

Засобом відображення оточуючого світу в мистецтві є *художній образ*; це специфічна форма втілення роздумів і переживань про світ

у результатах художньо-творчої діяльності. Об'єктивна дійсність завдяки спостереженням, уявленням, досвіду, пам'яті художника дає йому матеріал для створення художнього образу. Відповідно до свого світогляду та світорозуміння він конструює матеріал пізнання та втілює його у формі твору. В художньому образі судження, думки, ставлення художника дістають емоційного забарвлення. Через емоційне життя людини мистецтво набуває суспільного резонансу. Воно відбиває суспільні потреби, розкриває важливі аспекти соціального життя. Як своєрідна форма усвідомлення людських вчинків, діяльності художні твори містять у собі досвід суспільного та індивідуального пізнання. У зв'язку з цим *головне завдання мистецтва в суспільстві полягає у тому, щоби зберегти людський позитивний досвід.*

Отже, основу освітньо-розвивальної функції мистецтва становить його здатність фіксувати події, факти, зовнішні, індивідуально неповторні риси людей, суспільства тощо. Мистецтво – це відображення позитивних і негативних полюсів, узагальнення складних драматичних колізій, це відвертість емоційного вираження, поєднання вічного і тимчасового, загальнолюдського та індивідуального, минулого, сучасного та майбутнього. Мистецтво є невід'ємним фактором пізнання істини, добра, краси, виховання діалектичного мислення. Чуттєва природа мистецтва, яку сприймає людина в художньо-образному характері його творів, дає можливість впливати на емоційну сферу свідомості особистості, заглиблюватися в найпотаємніші куточки, переконуватися в істинності думок, оцінок художника.

Твір мистецтва виступає одночасно як предмет матеріальний і як предмет духовний, як раціональний зміст і емоційний стан душі художника, тому він відбиває багатство емоцій, почуттів та переживань особистості. Спілкування з мистецтвом ґрунтується на активізації емоцій, думок, світосприйнятті людини, викликає асоціації, що мали місце в її особистому житті, почуття та переживання, які вона відчувала в минулому.

Здатність до емоційного, художньо-змістовного сприйняття творів мистецтва зумовлена здатністю розуміти його мову. Це передбачає засвоєння особистістю певної системи знань, умінь і навичок у ході її розумово-інтелектуальної діяльності. Відповідний рівень художньої освіченості дає змогу глибше відчувати,

переживати й усвідомлювати зміст людських почуттів і відносин, відображених в художньому творі, розвивати й збагачувати творчі здібності людини.

Природа художнього образу полягає в чуттєвій конкретності реального світу. Водночас художній образ є продуктом культури, розвиненого раціонального мислення. Його сприйняття вимагає певного рівня емоційно-інтелектуального розвитку, володіння логічними розумовими операціями.

Пізнання життя в специфічній художньо-емоційній формі сприяє розвитку уяви, активізує існуючі та формує нові асоціативні зв'язки. Знаходячи соціально цінне застосування знанням, умінням і навичкам у різних видах практичної діяльності, особистість визначає своє ставлення до світу. Після проведення спеціальних досліджень було встановлено, що розвиток особистості органічно пов'язаний з її ставленням до мистецтва. Визначено таку закономірність: спілкування з мистецтвом підвищує художній потенціал людини. Його активний розвиток сприяє формуванню соціальних цінностей особистості, що активізують суспільно-громадську діяльність і виконання певних соціальних ролей (навчально-виробничих, сімейно-побутових, культурно-дозвільних). Інакше кажучи, мистецтво формує внутрішній світ особистості і водночас впливає на соціальну поведінку. У зв'язку з цим важливим завданням виховного впливу мистецтва на особистість є не тільки розширення сфери пізнання і засвоєння соціального досвіду людства, а й збагачення особистого життєвого досвіду загальнолюдськими цінностями, оцінками тощо.

Розширення сфери пізнання людини у ході спілкування з мистецтвом відбувається завдяки визначенню естетичного ставлення до фактів та подій життя. Цінність цього процесу полягає у формуванні індивідуумом досвіду переживань та ціннісних орієнтацій. Мистецтво впливає на розвиток пізнавальних здібностей особистості, збагачує її світогляд, створює умови для більш повного й активного пізнання світу, формує елементи культури, необхідні для ефективної культурної соціалізації та адаптації в суспільстві: художньо-естетичні знання, досвід емоційно-інтелектуальної діяльності, ціннісні орієнтації та уявлення.

Спілкування з мистецтвом не тільки збагачує особистість певними соціально-культурними знаннями, а й формує емоційний досвід людини. Результатом цієї взаємодії стає формування здатності

краще пізнати й оцінити самого себе. Самопізнання, самооцінка, самовияв – ці якості є необхідними характеристиками творчої особистості. Її формування – найголовніша мета соціально-виховного впливу мистецтва.

Значення мистецтва як фактора соціалізації особистості полягає в морально-естетичному характері його впливу: емоційний зміст твору стає стимулом для формування та вияву почуттів, емоційним фоном життя та діяльності людини.

Спілкування з мистецтвом активізує емоції, думки, світосприйняття людини, викликає асоціації, які мали місце в її особистому житті, почуття та переживання.

Основу спілкування з мистецтвом становлять важливі психологічні механізми процесу сприйняття. Вони пов'язані з діалектичним характером взаємодії індивідуально-емоційного розвитку особистості, рівнем її інтелектуального та культурного розвитку, художньо-естетичного та життєвого досвіду, з одного боку, та діалектичністю взаємодії форми й змісту твору, пізнавальних і творчих елементів мистецтва під час його сприйняття – з іншого.

Емоції та почуття, що виникають при спілкуванні з мистецтвом, формуються на межі свідомого та інтуїтивно-підсвідомого, але проблема до нашого часу залишається ще недостатньо вивченою.

Однак не викликає сумнівів той факт, що соціалізація особистості засобами мистецтва відбувається в актах „співтворчості” та „співпереживання”.

Співтворчість у процесі спілкування з мистецтвом – це така активізація емоційної та інтелектуальної сфер свідомості людини, коли в процесі сприйняття актуалізується весь її емоційний та інтелектуальний досвід, уява, здатність до співпереживання.

Здатність до співпереживання – це здатність по своєму повторити той шлях, який пройшов художник. Вона залежить від двох обставин:

1. Якість і досконалість твору мистецтва. Звичайно, якщо зміст твору відірваний від життя та його проблем, від життєвого досвіду читача (глядача) – він не викликає відгуку, а почуття та думки його автора не можуть бути сприйнятими іншими людьми. Не викликає душевного відгуку й твір, який тільки

логічними засобами вирішує художні завдання. Істинний твір мистецтва є за формою реалістичним. У ньому, як правило, додержуються законів відображення та втілення емоційно-чуттєвої стихії життя.

Останнім часом емоційність, експресія стилю в творчості деяких художників переважають над прагненням самостійно розібратися в житті та висвітлити його проблеми. Недостатність реального змісту компенсується своєрідним емоційним насиченням, доведенням експресії до найрадикальніших виявів.

2. Ступінь підготовленості слухача. Оскільки форма в мистецтві завжди умовна, її сприйняття є наслідком виховання. Виховується також здатність засвоювати життєвий досвід, що міститься в творі мистецтва і закодований в його специфічних формах. Відмінність виховання виявляється в неоднаковій готовності до художнього сприйняття мистецького твору. Вплив мистецтва на формування особистості як фактора її соціалізації залежить від вікових особливостей, психічного стану, провідного типу художньо-естетичної діяльності людини.

Молодший вік визначається у психолого-педагогічній літературі як вік, коли активно набувається емпіричний досвід та емоційно-почуттєве ставлення до навколишньої дійсності. У цей період духовний світ дитини формується завдяки активізації її емоцій і почуттів.

Важливою психолого-педагогічною характеристикою дітей середнього шкільного віку є яскравий вияв предметно-образної інтерпретації, яка починає переважати над емоційністю сприйняття. Процеси соціалізації відбуваються за рахунок інтенсивного морального формування особистості.

Процеси соціалізації за допомогою мистецтва своєрідно відбуваються у дітей підліткового віку. Увага підлітків починає зосереджуватися на внутрішньому житті людини, вони прагнуть усвідомити свої стосунки з колективом однолітків. Активізуються процеси самопізнання, самовизначення, визначення особистих етико-естетичних поглядів і суджень, оцінок, засвоєння соціально прийнятих норм поведінки.

У своїх соціальних відносинах підлітки стають активнішими, а їхня діяльність в усіх сферах – все більш усвідомленою. Їм

притаманні глибина переживань, виявлення індивідуальних смаків, уподобань. Вплив мистецтва на соціалізацію особистості в цей період здійснюється через формування духовних потреб. Освітньо-розвивальна та ціннісно-виховна функції мистецтва набувають у свідомості дитини інтегративного значення. Цілісність пізнання дає змогу подолати суперечності вікових особливостей, висвітлити та відбити чуттєвий світ у його діяльнісному аспекті.

Період активної соціалізації найбільш очевидно виявляється в старшому підлітковому та юнацькому віці. Формуються індивідуально-особистісні потреби, форма поведінки стає засобом самовираження, самоствердження. Зростає значення мистецтва, воно все більш впливає на активізацію і соціалізацію особистості, на якісно новому понятійному і чуттєвому рівнях; динамічно формується певний соціальний тип особистості. Зростає інтерес до музичного мистецтва. Бурхливий розвиток звуко- та відеотехніки сприяє поширенню впливу масової культури, переважно низького гатунку, як за змістом, так і за професійним оформленням.

Отже, паралельно з об'єктивним процесом формування особистості учня одночасно відбувається суб'єктивний процес-деформація. Два фактори набувають в цій взаємодії важливого значення: рівень соціально-культурного середовища (переважно це смаки та уподобання сім'ї, ціннісні орієнтації однолітків, доступ до засобів вітчизняної та зарубіжної аудіо- та відеоінформації) і методичні прорахунки у викладання предметів художньо-естетичного циклу у навчальних закладах різних типів і рівнів акредитації.

5. Сучасні молодіжні субкультури та їх вплив на формування особистості

Субкультура – це соціальне угруповання, яке об'єднане тим, що кожен з його представників добровільно себе до нього зараховує (тобто, ідентифікує із певною соціальною групою).

Члени такого угруповання можуть формувати групи безпосереднього спілкування (компанії, клуби, тусовки), але їхній зв'язок одне з одним може відбуватися й віртуально, завдяки захопленню одним героєм. Наприклад, субкультура толкієністів, які грають в рольові ігри за мотивами фентезі-повістей Дж. Толкієна і

найчастіше мають власні клуби, або „поттермани” (фанати Гаррі Поттера) – одна з наймолодших субкультур, що ще тільки формується. Її прихильники згуртовані поки що тільки віртуально, завдяки книжкам Джоан Роулінг.

Кожен представник, або носій субкультури приймає її норми, цінності, картину світу, стиль життя та ін. за зразок свого існування. Але паралельно з цим існують і зовнішні атрибути, які свідчать про приналежність до певного угруповання: жаргон (сленг), зачіска (хайер), одяг, зовнішній вигляд тощо.

Наприклад, для хіппі і металістів характерним є довге волосся, для панків – ірокез (вистрижена голова зі смужкою волосся посередині), для скінхедів – повністю выбрита голова. Такі ж відмінності існують і у виборі взуття. Так, скінхеди своїм взуттям вважають тільки черевики фірми „Dr. Martins” і велику увагу приділяють кольору шнурків, які є ознакою статусу учасника групи (червоні шнурки – „перша кров”, носять початківці). Байкери взагалі не визнають черевиків і носять виключно шкіряні чоботи з кованою підошвою (навіть улітку).

Найчастіше субкультури виникають довкола певного центру чи ініціатора, який проповідує певний спосіб життя, ставлення до деяких соціальних явищ, або є джерелом нової інформації у сфері музичних стилів і напрямів. Ідейний центр формує цілісну картину світу, світоглядні позиції учасників, створює спеціальні тексти, які набувають статусу культових (або запозичує ці тексти у когось і проголошує їх такими, що відповідають проповідуваному вченню). Так було, наприклад, з творами Карлоса Кастанеди, які писалися ним зовсім не для хіппі, але які хіппі визнали за свої переважно через те, що в них багато йшлося про вживання галюциногенних речовин.

Субкультура – це великий соціальний пласт, у якому виділяються різні течії. Найпотужнішою з них у ХХ-ХХІ століттях стала молодіжна субкультура.

***Молодіжна субкультура** – це об’єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, тексти, норми і цінності.*

Нерідко це поняття ототожнюють з поняттями „молодіжна контркультура” та „неформальний молодіжний рух”, але вони відрізняються за змістом.

***Молодіжна контркультура** – це об’єднання молоді, що має усі елементи субкультури, але норми і цінності якого перебувають в*

активній чи пасивній опозиції до існуючих у суспільстві норм і цінностей.

Безперечно, деякі молодіжні субкультури є контркультурами, але далеко не всі.

Неформальний молодіжний рух – це офіційно не зареєстрована система молодіжних субкультур, що перебувають у взаємозв'язку між собою і з суспільством взагалі та характеризуються широко організованою молодіжною діяльністю.

Молодіжний неформальний рух є складовою більш широкого середовища – „андеграунду”.

Підлітків і молодь приваблює у субкультурах та неформальному молодіжному русі в основному можливість спілкуватися із собі подібними, а також зовнішня атрибутика, яка дозволяє демонструвати свою позицію у соціумі.

Причини виникнення молодіжних субкультур:

1. Криза суспільства.
2. Криза інституту сім'ї.
3. Придушення індивідуальності молодої людини.
4. Комерціалізація культури.

Основні характеристики молодіжних субкультур XX-початку XXI ст.:

1. Специфічний стиль життя і поведінки.
2. Наявність власних норм, цінностей, картини світу, які відповідають вимогам певних соціальних категорій молоді.
3. Нонкомформізм, протиставлення себе решті суспільства.
4. Зовнішня атрибутика й символіка.
5. Наявність ініціативного центру і власної організації.

Типологія молодіжних субкультур охоплює:

1. Романтико-ескапітські субкультури (хіппі, толкієністи, індіаністи, уніформісти...).
2. Гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери...).
3. Розправно-самосудні (гопники, любери ...).
4. Радикально-деструктивні (скінхеди, хакери, ламери);
5. Епатажно-протестні (панки, байкери та ін.).
6. Релігійно-містичні (сатаністи; кришнаїти).

Види молодіжних субкультур:

- за ціннісними орієнтаціями – толкієністи, поттермани (створення паралельного світу);

- музичні:

а) *хіппізм* – (патлатий, піпл, безсистемна людина): *традиційна* (прихильники віком до п'ятдесяти років) і *нова система* (вік прихильників 14-20 років); головна заповідь: незалежність від соціуму;

б) *панк* – («непотріб»), виникли наприкінці 60-х років, символ – ірокез; причини: втеча від реального життя, потреба у самоствердженні. У Радянському Союзі з'явилися у 1978 р. Їх атрибутами були: чорний одяг, увесь унизаний англійськими булавками, лезо на ланцюжку;

в) *металісти* – виникли на основі захоплення музикою хеві-метал;

г) *бітломани* – виникли на основі захоплення музикою групи „Бітлз”;

д) трешери, брейкери, репери та інші.

Питання для самоконтролю:

1. Що є предметом соціальної педагогіки? Які завдання і функції вона виконує?
2. Схарактеризуйте основні поняття соціальної педагогіки.
3. Які категорії молоді підлягають соціально-педагогічному патронажу?
4. Проаналізуйте основні напрями соціальної роботи педагога у професійному навчальному закладі.
5. Розкрийте значення мистецтва як фактора соціального формування особистості.
6. Здійсніть порівняльний аналіз понять „молодіжна субкультура”, „молодіжна контркультура” та „неформальний молодіжний рух”. Що у них спільного і чим вони відрізняються?
7. Поясніть причини виникнення молодіжних субкультур та неформального молодіжного руху.

Тема 11. ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВАННЯ

1. Зміст і завдання превентивного виховання.
2. Сутність та основні види девіантної поведінки.
3. Сутність та ознаки адиктивної поведінки.

Література

Основна

1. Коваль Л.Г., Зверєва І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
2. Комплексна реабілітація дитини: стратегія, технології, перспективи: Зб. наук. праць. /Редкол.: С.О. Новік (голова), І.Г. Єрмаков, Л.І. Немоловська та ін. – К.: Студія сучасної соціальної реклами, 2003. – 190 с.
3. Педагогіка: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001. – 512 с.

Додаткова

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. Гончаренко С.У., Мальований Ю.І. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи // Радянська школа. – 1993. – № 4.
3. Педагогіка здорового способу життя: Орієнтовна програма для установ післядипломної педагогічної освіти та педагогічних навчальних закладів /В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко. – К., 2004.

1. Зміст і завдання превентивного виховання

Превентивне виховання (від лат. *preventio* – запобіжний, захисний, застережний, попереджувальний, охоронний) – формування здатності особистості протистояти впливу негативних явищ соціального середовища.

Цей термін з'явився у психолого-педагогічному лексиконі з осені 1997 року, після укладання контракту між ЮНЕСКО та АПН України про розробку і проведення заходів щодо збереження здоров'я нації, запобігання поширенню наркоманії, ВІЛ, СНІДу та ін. Вперше на міжнародному рівні про превентивну педагогіку як науку

заговорили на Міжнародній науково-практичній конференції, яка відбулася в Болгарії 2003 р.

Необхідність цих заходів зумовлена тим, що нині ця проблема є однією з найгостріших в Україні та у світі.

Обстеження учнів шкіл, проведене за інформаційно-оздоровчою програмою „Школяр”, показало, що 70% дітей мають низький та середній стан здоров'я, перебувають на диспансерному обліку. За даними досліджень, кожна третя дитина народжується з відхиленнями у розвитку нервової системи, а здоровими закінчують школу лише 5-7% учнів. Як результат – труднощі в опануванні навчальним матеріалом: кожному п'ятому важко засвоювати його обсяг, визначений програмою. Вади здоров'я призводять до складних психологічних і соціальних наслідків. У дітей розвивається агресія, невдоволеність, страх, занижена самооцінка, внаслідок чого підвищується конфліктність між однолітками, вчителями, батьками.

За даними досліджень, школярі, які мають проблеми у фізичному, психічному, соціальному й духовному здоров'ї, більш схильні до негативних проявів у поведінці. Вони вірогідніше піддаються наркотизації, починають раннє статеве життя.

Епідемічного характеру серед дітей набуває проблема ВІЛ/СНІДу, хвороб, що передаються статевим шляхом. Кожний десятий підліток живе у постійному страху, така сама кількість учнівської молоді відчуває сталу ненависть до оточуючих. Почуття образи, заздрощів, приниження характерне для п'ятої частини учнів. Емоційний дискомфорт у більшості випадків стає причиною вживання учнями наркотичних речовин, утвердження негативних відхилень у поведінці.

Витоки означених явищ значною мірою полягають у недостатній увазі освітніх установ до запобігання негативним проявам у поведінці учнів та неналежного впровадження ідей здорового способу життя у навчально-виховний процес закладів освіти, а також у відсутності спеціальної підготовки педагогів до здійснення цієї діяльності.

З метою підвищення рівня готовності педагогічних працівників до превентивного виховання учнівської молоді у 1999 р. при АПН України було створено Міжнародну кафедру превентивної освіти і соціальної політики ЮНЕСКО. При вищих навчальних закладах та наукових інститутах України нині відкрито 12 кафедр ЮНЕСКО, що займаються дослідженням проблем превентивної освіти та соціальної

політики, а при Інституті проблем виховання АПН України діє лабораторія превентивного виховання (завідувач В.М. Оржеховська). Це свідчить про те, що в Україні з'явилася нова педагогічна галузь – превентивна педагогіка.

Превентивна педагогіка – це галузь педагогічних знань, спрямована на розвиток умов, розробку змісту, принципів, технологій, форм і методів соціального становлення дітей і молоді в умовах впливу негативних явищ, а також забезпечення їх соціально-правового захисту.

Об'єктом превентивної педагогіки є запобігання негативним учинкам серед неповнолітніх.

Предметом превентивної педагогіки є зміст, форми і методи профілактики девіантної поведінки дітей та молоді; формування в них здорового способу життя й соціально-правовий захист.

Мета превентивної педагогіки – досягнення сталої відповідальної поведінки, сформованості імунітету до негативних впливів соціального середовища.

Завдання превентивної педагогіки:

1. Дослідження і пояснення закономірної поведінки молодої людини у ситуації ризику.
2. Вивчення та поширення вітчизняного й зарубіжного теоретичного і практичного досвіду превентивного виховання.
3. Визначення необхідного і достатнього обсягу знань для запобігання небезпечній поведінці молоді.
4. Впровадження технологій превентивної роботи в соціально-педагогічну практику.
5. Створення умов для формування позитивних якостей особистості в процесі залучення її до трудової, навчальної та інших видів діяльності.
6. Надання комплексної психолого-педагогічної та медико-соціальної допомоги неповнолітнім, які її потребують.
7. Забезпечення адекватної соціальної реабілітації неповнолітніх, які вчинили протиправні дії чи зловживали психоактивними речовинами.
8. Стимулювання неповнолітніх до здорового способу життя й позитивної соціальної орієнтації, сприяння валеологізації навчально-виховного процесу у закладах освіти.
9. Сприяння виробленню інтегрованих міждисциплінарних підходів у підготовці фахівців (педагогів, психологів,

соціологів, лікарів, юристів, соціальних працівників), батьків та інших, об'єднанню зусиль усіх суб'єктів превентивної роботи.

Суб'єктами-об'єктами превентивної педагогіки є:

- діти дошкільного віку, учні загальноосвітніх шкіл, ПТУ, середніх спеціальних навчальних закладів, студенти;
- неповнолітні, що перебувають на обліку (шкільному, кримінальному, наркологічному);
- неповнолітні, соціалізація яких відбувається під впливом негативних явищ („групи ризику”);
- неповнолітні, що перебувають в установах соціальної реабілітації, в місцях позбавлення волі чи повернулися з них;
- неповнолітні, що не мають умов для сімейного виховання й опіки (сироти, неповнолітні з алко-наркозалежних родин; діти, чий батьки перебувають у місцях позбавлення волі);
- молоді родини, що потребують консультативної допомоги по догляду за дітьми;
- родини, що мають дітей з негативними, протиправними проявами в поведінці, наркозалежні;
- педагогічні колективи навчально-виховних, позашкільних, культурно-освітніх та інших установ;
- працівники служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді, кримінальної міліції та інших правових установ, медичних закладів.

Усі ці категорії поділені на три *групи ризику*:

- групи загального ризику;
- групи ризику (педагогічно занедбані діти);
- групи високого ризику (неповнолітні матері, алкоголіки, наркомани та ін.).

Аспекти превентивної педагогіки:

1. *Педагогічний* – полягає у сформованості такої позиції особистості, що конкретизується культурою цінностей, самоактуалізацією, свідомим вибором моделей просоціальної поведінки.

2. *Соціальний* – передбачає об'єднання зусиль суб'єктів превентивної діяльності на міждисциплінарному рівні, спрямованих на погоджену і свієчасну реалізацію запобіжних заходів, нейтралізацію й поступове усунення детермінант, що спричиняють негативні прояви у поведінці.

3. *Психологічний* – передбачає диференційований індивідуально-психологічний, статево-віковий підходи до виявлення деструктивних проявів у поведінці особистості й розроблення науково обґрунтованих програм соціалізації й корекції девіацій.

4. *Правовий* – полягає в додержанні прав особистості, формуванні правової культури, забезпеченні соціально-правового захисту дітей та молоді.

Функції превентивної педагогіки:

1. *Діагностико-прогностична* – полягає в з'ясуванні причин відхилень у поведінці дітей та молоді; у передбаченні тенденцій їхнього розвитку; у виявленні способів превентивного втручання в соціальну ситуацію розвитку особистості.

2. *Корекційно-реабілітаційна* – виявляється в: 1) узгодженні виховного процесу з реальними умовами соціалізації особистості і пов'язана з втручанням у негативну ситуацію її розвитку на рівні знань, емоцій, поведінки; 2) використанні оптимальної коригувальної допомоги; 3) перевихованні й подоланні негативних проявів у поведінці.

3. *Освітньо-консультативна* – передбачає використання сучасних технологій надання оптимальної освітньої та консультативної інформації; нейтралізацію надмірної інформації про види й форми негативних явищ.

4. *Організаційно-методична* – полягає в розробці й реалізації міжгалузевих науково-дослідних проектів з проблем превентивного виховання; відпрацювання медико-біологічних, соціально-педагогічних та психолого-педагогічних технологій на базі шкільних, позашкільних закладів освіти, ПТНЗ, медичних та правоохоронних служб, установ реабілітації неповнолітніх та молоді.

5. *Інтегративно-просвітницька* – виявляється у зборі, обміні, аналізі, адаптації, узагальненні й впровадженні вітчизняного та зарубіжного досвіду превентивного виховання, інтеграцію у світову превентивну роботу з молоддю.

6. *Науково-дослідна* передбачає дослідження соціально-гігієнічних та медико-біологічних чинників розвитку схильності неповнолітніх до негативної поведінки та розроблення заходів щодо її профілактики.

В умовах гуманізації освіти превентивна педагогіка має підходити до оцінки дитини як суб'єкта ризику та ґрунтуватися на розумінні людини як найвищої цінності суспільства.

Принципи превентивного виховання:

- комплексності;
- системності;
- інтеграції;
- мобільності;
- наступності;
- конкретності;
- етичності.

Превентивні заходи проводяться:

- з усіма дітьми, починаючи від дошкільного віку, з метою запобігання відхилень у поведінці;
- з дітьми, які перебувають у несприятливих умовах виховання, характеризуються негативною поведінкою;
- з тими, хто вже став на шлях асоціальної протиправної поведінки.

Рівні превенції:

- *Рання, або первинна превенція, або соціально-педагогічна профілактика* – вид превентивної роботи, спрямований на здійснення освітньо-профілактичних заходів (лекції, бесіди тощо) з метою запобігання будь-яким видам небезпечної поведінки на ранніх стадіях відхилень. Вона ґрунтується на аналізі розвитку дітей і молоді, змін у їхній поведінці, стані здоров'я. Здійснюється за місцем проживання, навчання, оздоровлення й дозвілля неповнолітніх. Зміст соціально-педагогічної профілактики: взаємодія у формуванні знань, умінь, настанов і мотивів свідомого вибору просоціальних моделей поведінки; підготовка й розповсюдження превентивної інформації через друковану продукцію, засоби масової інформації, спілкування, інші форми соціально-педагогічної роботи; створення умов для виявлення і підтримки соціальних ініціатив.
- *Вторинна превенція, або превентивна допомога і корекція* – вид психолого-педагогічної й медико-соціальної діяльності, що полягає в допомозі окремим категоріям – „групам ризику”. Це передбачає психолого-педагогічний та соціально-терапевтичний впливи на особистість з тим, щоби вона сама навчилася допомагати собі, розв'язуючи численні проблеми, що провокують деструктивну поведінку. На цьому рівні доцільними є: 1) реалізація програм превентивного виховання

„груп ризику” із залученням державних, громадських, професійних організацій та добровольців; 2) запобіжна робота з усунення соціально-психологічних передумов деструктивної поведінки з групами ризику, неповнолітніми з дисфункціональних сімей; 3) організація різноманітних форм превентивної освіти за місцем проживання, проведення дозвілля в зонах відпочинку.

- *Третинна превенція, або адаптація, реабілітація й ресоціалізація* – полягає в реконструкції соціокультурного оточення для дітей та молоді, допомозі в спілкуванні, працевлаштуванні й навчанні з метою відновлення втрачених соціальних зв'язків або адаптації в соціальній життєдіяльності. Це такі заходи: 1) науково-методичне забезпечення превентивної соціально-терапевтичної роботи у створених притулках та інших спеціалізованих закладах; 2) співпраця й науково-методична підтримка роботи центрів соціальної адаптації, анонімних наркологічних кабінетів, діагностично-консультативних центрів, служб „телефону довіри”, інших закладів, до функцій яких входить розв'язання проблем профілактики негативної поведінки дітей та молоді; 3) науково-методичне сприяння організації й розвитку терапевтичних співтовариств взаємопідтримки неповнолітніх; 4) адаптація й упровадження в систему превентивної роботи вітчизняного і світового досвіду соціальної адаптації та реабілітації.

Види превенції:

- індивідуальна превенція;
- групова превенція.

Складності превентивного виховання в Україні:

1. Ідеї превентивного виховання поки що не знайшли широкої підтримки серед населення та фахівців.
2. Недостатнє розуміння важливості проблеми.
3. Існуючі виховні стратегії зорієнтовані на авторитарний стиль взаємодії з вихованцем, тому малоефективні.

Моделі превентивної роботи в освіті і соціальному середовищі:

1. Освітньо-виховна модель (лекції, бесіди, консультації).
2. Просвітницька модель (відкритий соціальний простір у групі спілкування).
3. Модель спонтанного спілкування.

4. Модель мобілізації ресурсів (розробка проектів).

Підходи у превентивному вихованні:

- інформаційний;
- залякування;
- моралізаторський;
- психологічний;
- організація дозвілля;
- формування компетентності.

Прийоми превентивного виховання:

1. Прийом переконання.
2. Прийом довіри.
3. Моральна підтримка.
4. Залучення до цікавої діяльності.
5. Опосередкування.
6. Планового підходу.
7. Спеціального педагогічного впливу.
8. Покарання.
9. Наказу.

Технології превентивного виховання:

- Психологічні.
- Поведінкові.

2. Сутність та основні види девіантної поведінки

Девіантна поведінка (від лат. deviatio – відхилення) – система вчинків або окремі вчинки людей, соціальних груп, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим чи моральним нормам, стандартам поведінки.

В основі відхилень у поведінці людини часто лежить конфлікт цінностей, інтересів, розбіжність потреб, деформація способів їхнього задоволення, помилки виховання, життєві невдачі і прорахунки.

Відхилення у поведінці людини можуть мати різні ступені вияву. Тому поряд із девіантною поведінкою розрізняють *деліквентну*, що характеризується більш важкими і серйозними порушеннями прийнятих у суспільстві норм і нерідко переростає у *кримінальну поведінку*.

1. *Кримінальною* є поведінка, що набуває суспільно неприйнятних, і навіть небезпечних форм (наприклад, злочинність), внаслідок чого суспільство змушене застосувати проти людини певні

санкції. Соціальні наслідки такої поведінки полягають у підриві суспільного порядку, зниженні безпеки життєдіяльності людей, нівелюванні і розпаді особистості самого злочинця, наростанні соціальної апатії і т.д. Рушійною силою кримінальної поведінки виступають деформовані потреби і цінності, що спонукають особистість, соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства.

2. Другий тип девіантної поведінки пов'язаний із порушенням соціальних норм, критеріїв, стандартів, що гальмує процес розвитку суспільства. Така непротиправна аморальна поведінка (систематичне пияцтво, користолюбство, розпуста у сексуальних стосунках тощо) також нерідко приводить порушника до ізоляції, лікування або іншого способу виправлення.

Різноманітні форми девіантної поведінки досить рухливі. Наприклад, вони можуть значно активізуватись у період соціальних зрушень, революційних перетворень, коли відбувається злам стереотипів і застарілих норм поведінки. У таких випадках далеко не кожна форма соціального відхилення може бути оцінена однозначно негативно. Вона, часом, містить у собі вказівку на необхідність зміни "непрацюючих" норм, відновлення застарілих цінностей. Тоді вона несе прогресивний зміст, зародок майбутніх змін. Все це свідчить про складність критеріїв оцінки девіантної поведінки. Розробка таких критеріїв потребує з'ясування співвідношення між нормативною системою поведінки, нормативною свідомістю суспільства й об'єктивними вимогами, які забезпечують перспективи його розвитку.

З позиції концепції соціалізації, особами з девіантною поведінкою стають люди, соціалізація яких проходить у середовищі, де фактори, що сприяють такій поведінці (насильство, аморальність й т.д.), вважаються нормальними або суспільство ставиться до них достатньо толерантно. Перші прояви такої поведінки іноді спостерігаються в дитячому, підлітковому та юнацькому віці й характеризуються відносно низьким рівнем розумового розвитку, незавершеністю формування особистості, негативним впливом сім'ї та середовища, залежністю молодшої людини від вимог групи та прийнятих у ній (або у середовищі) ціннісних орієнтацій. Девіантна поведінка у юнацтва часто є засобом самоствердження, протесту проти справжньої чи уявної несправедливості дорослих.

У дослідженні девіантної поведінки значне місце відводиться вивченню її мотивів, причин та умов розвитку, можливостей її запобігання.

3. Сутність та ознаки адиктивної поведінки

Різновидом девіантної поведінки є *адиктивна поведінка*.

Це поведінка, що формується під впливом uzалежнення людини від наркогенних та алкогольних речовин.

Адиктивна поведінка – це поведінка хімічно залежної людини, тобто людини, яка зловживає алкоголем чи іншими наркотичними (токсичними) речовинами. Сутність такої поведінки полягає в зміні психічного стану особистості.

Алкоголізм, наркоманія і токсикоманія об'єднуються в одну групу соціально дезадаптованої поведінки тому, що всі ці явища мають одну природу: від усіх цих речовин настає залежність організму.

Наркотик відрізняється від речовини, що викликає токсикоманію, лише з юридичного погляду. Алкоголь відрізняється від наркотику і токсичної речовини в соціальному сенсі, тобто він є більш прийнятним для суспільства в силу культурно-історичних традицій (як, наприклад, у мусульманських країнах люди, дотримуючись заборони на алкоголь, вважають цілком соціально прийнятним помірно вживання наркотиків). У психологічному плані всі ці речовини практично не відрізняються. Тому цілком правомірно об'єднати їх в один термін – «психотропні», тобто ті речовини, які змінюють психіку.

Причини алкоголізму і наркоманії неповнолітніх складні та мають багато аспектів: від економічних і соціальних до психофізіологічних. Але все ж таки жодна з цих причин не є вирішальною і не може виступати основною у виникненні адиктивної поведінки конкретного неповнолітнього.

Поєднання різних чинників виникнення психічної залежності від алкоголю або наркотиків, інтенсивність їх впливу, безумовно, мають значення, однак головна роль належить усе ж переживанню молодою людиною своєї життєвої ситуації. Саме цим пояснюються ті реальні чинники і життєві спостереження, коли одна дитина з неблагополучного середовища, негативної сімейної атмосфери виростала порядною людиною, а інша, з цілком благополучної, забезпеченої сім'ї, яка мала високе соціальне становище, – ставала наркоманом або алкоголіком.

Незалежно від того, за яких обставин молода людина почала вживати психотропні речовини, які в неї були мотиви, можна говорити про наявність захворювання лише тоді, коли метою застосування наркотиків чи алкоголю є зміна свого психічного стану. Тому знайти

психологічні причини алкоголізму і наркоманії – це означає відповісти на запитання: чому людина хоче змінити свій психічний стан саме штучним (хімічним) шляхом?

Психологічні аспекти боротьби з алкоголізмом і наркоманією полягають насамперед, у виявленні психологічної готовності до вживання психотропних речовин, тобто таких психологічних особливостей учнівської молоді, які є «слабкою ланкою» у процесі соціалізації особистості. Саме ці психологічні особливості провокують «відхід від реальності» при зіткненні з життєвими труднощами.

Аналіз «структури особистості» алкоголіка або наркомана, а також дослідження з метою виявлення «специфічного профілю» особистості проводилися в основному зарубіжними вченими із застосуванням багатьох індивідуальних тестів. Результати свідчать, що є ряд загальних рис, притаманних людям, які зловживають наркотиками або алкоголем. Це – слабкий самоконтроль, самодисципліна; нестійкість до будь-яких впливів, невміння долати труднощі; схильність неадекватно реагувати на травмуючу ситуацію; невміння знаходити продуктивний вихід із конфлікту.

Проте ці риси особистості характерні не лише для алкоголиків і наркоманів, але й просто погано соціально адаптованих людей, тим більше неповнолітніх. Імовірно, багато важковиховуваних учнів, які не вживають психоактивні речовини, мають такий самий психологічний портрет. Але тут виникає цілком обгрунтоване побоювання: «може, поки що не вживають?» Адже саме ці особистісні властивості викликають відхилення у поведінці, напруженість у соціальних контактах, які, у свою чергу, завжди пов'язані з виникненням у молоді потреби змінити свій психічний стан.

Відповідно, тяга юнацтва до вживання психоактивних речовин є симптомом загальних особистісних негараздів. Якщо юнак починає вживати алкоголь (наркотики), то це практично ніколи не буває випадково.

Відсутність у юнака психологічної готовності до вживання психоактивних речовин, навпаки – дає йому своєрідний «запас міцності», який забезпечує можливість протистояти поганому впливові алкогольного середовища.

Тому можна навести безліч прикладів, коли в одні і тій самій групі ПТНЗ або робітничій бригаді, де існують стійкі алкогольні традиції, хтось із неповнолітніх «спивається», а хтось залишається байдужим до випивки, хоч і бере участь у застіллі, підкоряючись

груповим нормам. Навіть епізодичне вживання наркотиків та інших токсичних речовин, через які пройшло багато юнаків, що входять у соціальні угруповання, для деяких із них так і не стали систематичними.

Уживання психотропних речовин молоддю, яка не має психологічної готовності до цих дій, як правило, не закріплюється як звична норма поведінки, і з дорослішанням проходить само собою: без медичного втручання і без уживання будь-яких заходів впливу. У здорових юнаків (мається на увазі не лише фізичне, психічне, але й моральне здоров'я) алкоголізація ніколи не набуває систематичності, інтенсивності.

Нерідко алкоголізація юнацтва є складовою «букету» девіантної поведінки. А оскільки це елемент девіантної поведінки, то зловживання алкоголем і наркотичними речовинами, як правило, починається у групі. Проте серед елітарної молоді існують свої групи, де вживання психотропних речовин (найчастіше наркотиків) є елементом їхньої субкультури.

Потрапляючи в компанію, в якій вживають алкоголь, юнак слідує в руслі її алкогольних звичаїв, тобто п'є так, щоб «не відставати від інших», а не у відповідності зі своїм самопочуттям, як це робить доросла людина.

Оскільки у таких компаніях прийнято пити «до відключення», то юнак, наслідуючи вже сформованих алкоголіків, уживає великі дози спиртного. Це призводить до того, що контроль організму за кількістю випитого зникає із самого початку. Це є першим симптомом алкоголізму. Продовження впливу алкоголю зумовлює виникнення наступних стадій алкоголізації людини.

В асоціально спрямованій групі зловживання алкоголем спостерігається завжди, оскільки це обов'язковий атрибут злочинного світу, якому слідує юнаки, що входять сюди. Перетворення такої групи на кримінальну або власне наркоманну відбувається доволі часто. Зазвичай, таке перетворення пов'язане з появою лідера – дорослого чи старшого за віком, часто вже судимого і з досвідом уживання наркотиків. Він починає активно пропагувати юнацтву наркотики, яскраво описуючи їх «чудодійні» властивості та переконуючи в нешкідливості.

Виділяють три етапи наркотизації. *Перший* називають етапом перших проб, *другий етап* – пошуковим полінаркотизмом, *третій* – фоновим полінаркотизмом.

Перші проби наркотику, як правило, починаються з куріння гашишу. Під час чергової випивки, де зібралася група, хтось «пускає по колу косячок». Кожен юнак затягується цигаркою з гашишем і передає наступному. Причому ці юнаки, у яких куріння гашишу викликає негативну реакцію, переважно, не зізнаються в цьому, а пристосовуються до загального настрою.

Рідше першим наркотиком, який пробує молода людина, буває препарат опію. Це буває, коли новачок потрапляє в уже сформовану наркоманну групу або має друга – досвідченого наркомана, який умовляє його «пізнати справжній кайф».

Етап перших наркотичних проб не є хворобою, він не має ніяких наркологічних закономірностей і відноситься до поведінкових порушень. Більше того, перші проби взагалі залишаються одиничними, якщо це сталося з благополучними юнаками, яким немає потреби змінювати свій психічний стан. Проте, якщо в силу несприятливих умов особистісного розвитку в юнака сформувалася потреба змінити свій психічний стан, у нього виникає бажання знову і знову вживати наркотичні речовини. Він активно шукає нагоди спробувати нові психотропні речовини, щоб пережити небувалі відчуття. Прийом наркотиків стає все частішим, ритмічнішим. Формується свій стереотип уживання психотропних засобів. Так юнак переходить до наступного етапу – *пошукового полінаркотизму*.

Пошуковий полінаркотизм – найпоширеніша форма вживання психоактивних речовин в юнацькому віці. За даними дослідників-наркологів, 46,3% усіх обстежених ними юнаків уживали наркотики саме таким чином. На цьому етапі неповнолітні встигають перепробувати всі психоактивні речовини, які лише можуть дістати.

Юнаки і дівчата збираються своєю компанією в такому місці, де їм не заважатимуть, і налаштовуються на те, щоб розслабитись, невимушено поспілкуватися під «кайф» і відповідну музику. Вживання наркотиків спочатку виступає як компонент приємного проведення часу, а не як самоціль. У той же час юнацтво заради цікавості аналізує свої відчуття, викликані дією того чи іншого наркотика, запам'ятовує їх, порівнює. Неповнолітні охоче діляться один з одним своїми враженнями, обговорюють який наркотик кращий. Престижним вважається найсильніший наркотик.

На етапі пошукового полінаркотизму тяга до наркотиків поки що відсутня, у юнака немає психічної залежності від нього. Це швидше стандарт групової поведінки, ситуаційна (групова) залежність, коли

бажання вживати ту чи іншу психоактивну речовину виникає у певній ситуації, у певному оточенні. У молоді на цьому етапі вже зародилася готовність до адиктивної поведінки. Коли лідер групи пропонує дістати або прийняти наркотик, ніхто не заперечує. Але поза компанією юнак ще не вживає наркотик.

Навіть маючи вдома певний запас психоактивних речовин, він запасасться ними для того, щоб прийняти їх разом з усіма, у своєму звичайному оточенні.

У період пошукового полінаркотизму для юнака не має значення, яку саме психоактивну речовину вживати. Перевага спочатку все ж віддається алкоголю і легкодоступним наркотикам, які вважаються «нешкідливими». Вони оживляють «пусту» комунікацію.

Потім можна спостерігати наступне: спробувавши новий наркотик, юнак розповідає про свої відчуття друзям, демонструючи свої враження від «кайфу» так само, як філателіст демонструє нову марку. Кожен учасник групи прагне поповнити свою «колекцію» почуттів від наркотиків, з інтересом слухає інформацію про дію психоактивних речовин, способи їх одержання тощо. Серед інтелектуально розвинених юнаків-наркоманів побутує такий афоризм: «Той, хто шукає свій наркотик, шукає самого себе». Таке світосприйняття вже свідчить про поступовий перехід неповнолітнього до третього етапу наркотизації – фонового полінаркотизму.

На *етапі фонового полінаркотизму* підвищується тяга до психотропних речовин (найчастіше – до того наркотика, який переважає у даній групі), знижуються або зникають захисні рефлексії. Домінуючою, як правило, стає речовина з найвищою наркогенністю або препарат, до якого юнак виявляється найчутливішим. Найчастіше в якості такої речовини виступає опій (точніше, його сурогат) і снодійні препарати. Значно рідше – гашиш, ефедрин.

Тривалість етапу фонового полінаркотизму невелика – від трьох тижнів до півроку. Він є ніби підготовчим етапом наркоманії.

Таким чином, захворювання на алкоголізм, наркоманію ніколи не буває випадковим («через цікавість»), раптовим. Йому передують досить тривалий період соціальної дезадаптації юнака (спочатку вдома, а потім і в навчальному закладі), перших потреб у психоактивних речовинах, пошуковий полінаркотизм, де основну роль відіграють стандарти групової поведінки, фоновий полінаркотизм, де все яскравіше виявляється мотив зміни свого психічного стану за допомогою обраного наркотику.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність і завдання превентивного виховання. Чим зумовлено посилення уваги до нього в Україні?
2. Проаналізуйте основні види та причини девіантної поведінки неповнолітніх.
3. Поясніть передумови виникнення та особливості адиктивної поведінки молоді.
4. Схарактеризуйте основні етапи наркотизації неповнолітніх.

Тема 12. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

1. Розвиток особистості, його рушійні сили.
2. Основні напрями розвитку особистості.
3. Мистецтво у розвитку особистості.

Література

Основна

1. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.*
2. *Рудницька О. Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: ... , 2002.*
3. *Стефановская П.А. Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.*

Додаткова

1. *Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.*
2. *Малюков А.Н. Психология переживания и художественное развитие личности: Науч.-метод. пособие. – Дубна: Изд. центр “Феникс”, 1999.*
3. *Поваренков Ю.П. Психологические основы целостного подхода к процессу профессионализации личности.*

Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала /Под ред. В.А. Бодрова. – М.: Ин-т психол. АН СССР, 1991.

4. Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб. пособие. – М.: Выш. шк., 1990.

1. Розвиток особистості, його рушійні сили

Розвиток, у найбільш загальному розумінні, розглядається вченими як зміна, перехід від простого до все більш складного, від нижчого до вищого; процес, у якому поступове накопичення кількісних показників зумовлює якісні зміни.

Будучи прикладом оновлення, народження нового й відмирання старого, розвиток є протилежним до розпаду, регресу, деградації. С. У. Гончаренко у своєму “Педагогічному словнику” називає *розвиток* особистості процесом формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації і виховання. С.О. Смирнов розуміє дане поняття як засвоєння людиною внутрішнього, індивідуально-психологічного й зовнішнього – загальнолюдського потенціалу можливостей. У підручнику з педагогіки І.Ф. Харламова *розвиток* тлумачиться як взаємопов’язаний процес кількісних і якісних змін, що відбуваються в анатомо-фізіологічному дозріванні людини, в удосконаленні її нервової системи і психіки, її пізнавальної й творчої діяльності, а також у збагаченні її світогляду, моральності, громадсько-політичних поглядів і переконань.

Останнє визначення найбільш точно відповідає позиції психологів щодо виділення у якості основних напрямів розвитку особистості: анатомо-фізіологічного, психологічного та соціального.

Анатомо-фізіологічний розвиток зумовлює зміни, що виявляються у збільшенні й розвитку кісткової та м’язової систем, внутрішніх органів, нервової системи тощо.

Психічний розвиток передбачає зміни, що охоплюють розумовий розвиток, формування психологічних якостей особистості.

Соціальний розвиток охоплює зміни у набутті соціальних якостей та досвіду, необхідного людині для життя в суспільстві.

Філософами і психологами доведено, що *рушійною силою розвитку особистості* є суперечності між її свідомістю й почуттями;

обов'язком і поведінкою; бажаннями і можливостями; наявними можливостями й новими потребами; засвоєними способами мислення й діяльності і необхідними для розв'язання завдань в умовах сучасної соціокультурної ситуації тощо. Ці суперечності стають *джерелом* активності людини, спонукаючи її до мобілізації сил для оволодіння новими знаннями і способами поведінки, до вироблення нових якостей її особистості.

Передумовами розвитку виступають потреби і мотиви особистості, які створюють підстави для подолання суперечностей між бажаним і реальним станом особистості.

Закономірності розвитку полягають у тому, що він відбувається у процесі навчання і виховання, тому пов'язаний із ними.

2. Основні напрями розвитку особистості

Відповідно до того, які з означених якостей особистості виробляються і вдосконалюються у процесі оволодіння новими знаннями і способами поведінки, вирізняють основні *напрями розвитку особистості*: фізичний, інтелектуальний, моральний, творчий, естетичний, художній, художньо-естетичний, морально-естетичний та ін.

Фізичний розвиток особистості полягає у розвиткові організму людини та розширенні її фізичних можливостей. Він спрямований на вдосконалення фізичних здібностей, зміцнення організму та забезпечення здоров'я людини. Критеріями фізичного розвитку є: сила, вправність, гнучкість, витривалість, влучність, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини.

Інтелектуальний розвиток особистості передбачає вдосконалення її здатності мислити і пізнавати світ, здобувати нові знання та ефективно їх використовувати у процесі життєдіяльності. Він спрямований на підвищення якісного рівня розумових здібностей, сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, сформованості інтелектуальних почуттів, когнітивних стилів тощо. Основними критеріями інтелектуального розвитку є: глибина, узагальненість і швидкість набуття знань; володіння способами кодування, перекодування, інтеграції та генералізації почуттєвого досвіду на рівні уявлень і понять.

Моральний розвиток особистості полягає у вдосконаленні її здатності жити відповідно до прийнятої у суспільстві системи поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Він спрямований на підвищення рівня сформованості моральних почуттів, моральної свідомості і самосвідомості; вдосконалення моральної діяльності, моральної поведінки і моральних відносин. Основними критеріями морального розвитку є: система моральних цінностей, принципів та соціальних установок особистості; ідеал особистості, її здатність до морального вибору.

Творчий розвиток особистості розуміється науковцями як підвищення її здатності до продуктивної діяльності щодо породження якісно нових або суб'єктивно нових матеріальних та духовних цінностей. Він спрямований на вдосконалення творчих здібностей та якостей, творчого потенціалу особистості, її уяви, фантазії, стимулювання її творчої активності, самостійних творчих пошуків, формування стійких творчих інтересів. Основними критеріями творчого розвитку особистості є: креативність, оригінальність створюваного нею продукту, потреба у розкритті та розширенні своїх творчих можливостей.

Якщо виходити з думки філософів, що визначальною ознакою людини, яка вирізняє її з тваринного світу, є здатність відчувати красу і прагнення жити й творити за законами краси, то основним напрямом розвитку особистості слід вважати естетичний.

За ствердженням науковців, *естетичний розвиток* особистості передбачає вдосконалення її естетичних потреб, почуттів, смаків, суджень, поглядів, переконань, ставлень, естетичної культури і естетичного досвіду як своєрідного континууму властивостей і якостей людини, за допомогою яких вона включається у соціокультурне середовище і набуває здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами естетики в усіх сферах діяльності.

Доведено, що ефективному естетичному розвитку особистості сприяє залучення її до естетичної діяльності, сферами якої можуть бути природа, праця, а особливо – мистецтво. Саме воно дозволяє людині реалізувати своє прагнення до краси у процесі створення, виконання, слухання чи споглядання художніх творів. У цій діяльності відбуваються закономірні зміни художніх здібностей особистості, виражені в їх кількісних, якісних та структурних перетвореннях, інакше кажучи – здійснюється її художній розвиток.

Таким чином, останній можна розглядати як зумовлюючий чинник естетичного розвитку особистості і його невід'ємний складовий елемент. Зазначимо при цьому, що поняття “естетичного” і “художнього” розвитку перебувають між собою у ієрархічній, родовидовій залежності.

Зокрема, естетичний розвиток як більш широке, родове поняття, не обов'язково передбачає залучення людини до мистецтва. Він може відбуватися й завдяки її замилюванню співом пташок, красою сонця, що сідає; спогляданню за “красивою”, майстерною працею іншої людини тощо.

При розгляді ж більш часткового, видового поняття – “художній розвиток” – слід враховувати, що, зумовлюючи вдосконалення музичних, хореографічних, художніх та інших специфічних мистецьких здібностей людини, він не завжди передбачає формування в неї естетичних смаків.

Так, розвиваючи співочий голос, музичний слух, почуття ритму, правильне дихання і точне інтонування співака на антиестетичному, беззмістовному пісенному репертуарі, можна виховати гарного виконавця вульгарних, “дешевих” пісеньок-одноденок, які подібно до метеликів, з'являються на сучасній естраді і тут же зникають і забуваються. Подібні явища можна спостерігати і в інших видах мистецтва, зокрема, в образотворчому (кітч).

Небезпека цих мистецьких феноменів полягає у тому, що вони непомітно руйнують естетичні цінності особистості, привчаючи її до антихудожніх мистецьких явищ як до естетичної норми, примітивізуючи її художнє сприйняття та мислення невибагливими інтонаціями й ритмоформулами, засмічуючи мову перекрученими заради сумнівної рими словами („и целуй меня везде, я ведь взрослая уже”, „Юра, Юра, я такая дура...”, „жениха хотела, вот и залетела”, „У меня мурашки от моей Наташки” і т.д.), вводячи, за принципом „з пісні слів не викинеш”, нецензурну лайку до активної лексики масового слухача – некритичного споживача сучасної поп-музики тощо.

Разом з тим, слід визнати, що велику небезпеку для сучасного суспільства можуть становити і художньо якісні мистецькі твори, якщо їм притаманний антигуманний, аморальний зміст. Зокрема, музичні композиції й відеокліпи, кінофільми та твори інших видів мистецтва, у яких культивуються і пропагуються насильство, сатанізм, сексуальна розпуста тощо, розхитують морально-етичні

підвалини особистості, вкарбовуючи у її підсвідомість (і особливо молоді) антигуманні установки, проповідуючи моральний релятивізм, споживацьке ставлення до інших, агресивний гедонізм, холодний, (рос. – „расчётливый”) егоїзм тощо. Такими є популярні серед сучасної молоді епатажні рок-групи, „банди nu metal”: “Cradle of Filth”, “Children of Bodom” та ін., які найбільше тяжіють у своїй творчості до сатанистської і „двинтарної” символіки, крові, вампірів; смакують сцени садизму та болю тощо. Нічим не відрізняється від них за своєю сутністю „мультик” „South Park”, який виклакає в глядачів щирий сміх з того, що у наприкінці кожної серії вбивають одного й того самого героя. І це справді смішно! Подібні антигуманні і навіть хижі ідеї закладені також в рекламі („Щоб стати акулою бізнесу, відвідай наші заняття”), і в назвах телепередач („Акулы пера”), в чисельних книжках, що дають рецепти успішного життя і кар’єри (зокрема, підбір книжок-порад „настоящей стервы”).

Приклади можна наводити ще і ще... Але усі вони свідчать про згубність існування мистецьких явищ та діяльності мас-медіа поза законами естетики і моралі і зумовлюють необхідність розуміння й здійснення художнього розвитку у контексті естетичного, а отже – надання йому якості художньо-естетичного розвитку. Останній, крім того, має ґрунтуватися на моральних цінностях і нормах суспільства і бути за своєю сутністю морально-естетичним розвитком, спрямованим на особистісне зростання людини в її прагненні до ідеалів Краси, Добра та Істини. Образним втіленням сутності морально-естетичного розвитку можна вважати вислів відомого композитора і педагога Д.Б. Кабалевського: „Прекрасне пробуджує добре”. Але для цього мистецтво саме повинно орієнтуватися на категорії естетики.

3. Професійний розвиток особистості

Розвиток особистості – дуже широке поняття, яке охоплює і індивідуальний розвиток людини (процес онтогенезу), і загальний розвиток усіх її сутнісних сил і потенціалів, і її професійний розвиток.

Професійний розвиток більшість науковців розглядає як інтеграцію двох процесів: розвитку особистості в онтогенезі

(упродовж життя) та її професіоналізацію (від періоду професійного самовизначення до завершення активної трудової діяльності).

Ю.П. Поваренков вважає професійне становлення особистості процесом поетапного розв'язання комплексу суперечностей, узгодження різноманітних тенденцій, що задаються базовим протиріччям між соціально-професійними вимогами до індивіда та його бажаннями й можливостями відповідати цим вимогам.

На переконання психологів, джерелом і рушійною силою професійного розвитку особистості є усвідомлення нею протиріччя між ідеальним “образом професіонала” та реальним її образом “Я-професіонала”. Співставлення останніх, оцінювання міри їх невідповідності спричинюють прагнення особистості до вироблення стратегій для наближення до еталонної моделі, активізують її діяльність щодо їх реалізації, розвивають спрямованість на досягнення бажаних результатів і таким чином виступають регуляторами динаміки основних складових професійного розвитку: професійної самооцінки, професійної придатності, професійної мотивації; професійної компетентності (професіоналізму діяльності); професійно значущих особистісних якостей і спеціальних здібностей (професіоналізму особистості); професіоналізму фахового самовдосконалення тощо.

З метою дослідження динаміки розвитку особистості як суб'єкта професійної діяльності вченими-психологами розроблено модель професійного розвитку, яка охоплює ряд основних стадій:

- *допрофесійний розвиток* (стадії передгри, гри, оволодіння навчальною діяльністю);
- *розвиток у період вибору професії* (стадія оптації);
- *розвиток у період професійної підготовки та становлення професіонала* (стадії професійного навчання, професійної адаптації, розвитку професіонала, реалізації професіонала, професійного спаду).

В основу виділення цих стадій покладено провідний вид діяльності людини, який сприяє формуванню в неї відповідних психічних новоутворень. Останні, на думку психологів, зумовлюють розвиток не лише самої цієї діяльності і виникнення усередині її нових видів діяльності, а й перебудову психічних процесів людини, зміну її психологічних особливостей, розвиток її професійно значущих якостей.

4. Мистецтво у розвитку особистості

Неперервність суспільно-історичного поступу людства та наближення кожної конкретної людини до загальнолюдського і власного ідеалу особистості уможлиблюється завдяки невинному розвитку її сутнісних сил і потенціалів. Серед головних з них можна виділити три: особистісний, професійний і творчий. Їх гармонійне поєднання дозволяє людині досягти своїх життєвих цілей і професійних вершин та стати щасливою. Саме тому у якості найважливіших напрямів становлення і вдосконалення людини вчені визначають її особистісний, професійний та творчий розвиток. У зв'язку із цим постає необхідність пошуку педагогічно ефективних методів і засобів його здійснення.

Одним із таких засобів є мистецтво, яке має унікальний і невичерпний потенціал щодо формування різноманітних якостей людини. Зокрема, мистецтво через вплив на емоційно-почуттєву сферу особистості здатне торкатися її морально-вольової та інтелектуальної сфер, сприяти фізичному розвитку людини. При цьому простежується закономірність: чим вищим є рівень художньо-естетичного розвитку особистості, тим більш сприйнятливою вона стає до впливу мистецтва на формування її різноманітних якостей, відносин і вчинків, вибір цілей та засобів діяльності, способів і прийомів її здійснення тощо.

Художньо-естетичний розвиток особистості, зумовлений впливом мистецтва, спрямовується на формування в людини естетичної свідомості, естетичних цінностей; естетичних почуттів; художньо-естетичного досвіду; естетичної активності, артистизму, прагнення до естетизації середовища свого існування тощо.

Особливості художньо-естетичного розвитку особистості у системі професійної освіти полягають у його не лише загальній, а й професійній та творчій спрямованості і детермінованості його змісту й напрямів вимогами професії до фахівця. Це зумовлює необхідність посилення уваги до формування професійно значущих естетичних якостей (естетичних смаків, потреб, інтересів, ідеалів тощо) і художніх здібностей професіонала ("відчуття" слова, форми, кольору; образної уяви, емоційної чутливості тощо).

Крім того, високий рівень художньо-естетичного розвитку фахівця, який виявляється у його почутті задоволення від процесу та результатів художньо-естетичної діяльності, зумовлює в нього, у

свою чергу, прагнення до власної художньо-творчої діяльності, привнесення творчого, естетичного начала у свою працю.

Таким чином мистецтво стає засобом професійного розвитку особистості і, у силу своєї універсальності, невичерпності тематики й різноманітності видів, жанрів та напрямів, може слугувати джерелом, основою і засобом його здійснення на кожному з етапів професіоналізації.

Використання різновидів мистецтва у процесі професійного розвитку особистості спрямовується на:

- ознайомлення її з різними професіями (період передгри, дошкільний і шкільний вік, період оптації);
- її професіоналізацію (в умовах професійної мистецької, мистецько-педагогічної та професійно-художньої освіти);
- гуманізацію та забезпечення культуровідповідності процесу професійної підготовки майбутнього фахівця (в умовах неперервної професійної освіти фахівців немистецьких спеціальностей);
- полегшення професійної адаптації молодого спеціаліста шляхом створення зон захисного збудження, здатних гармонізувати його особистість, сприяти індивідуалізації його професійного саморозвитку “на основі встановлення зрілого балансу між несвідомим і свідомим його “Я”;
- вироблення позитивної Я-концепції професіонала і прагнення до вдосконалення своїх професійних якостей і здібностей; оцінку морально-етичних аспектів та екологічних наслідків своєї професійної діяльності; створення власного іміджу (у період професійної зрілості);
- подолання вікової й професійної кризи у період професійного спаду шляхом заміщення провідної професійної діяльності мистецькою, хоббі.

Отже, мистецтво є ефективним і завжди доречним засобом професійного розвитку особистості, ненав’язливо спрямовуючим її до самостійних рішень і дій, до досягнення власного професійного ідеалу. І тому сучасному професіоналу слід вміти грамотно і ефективно використовувати його потенційні розвивальні можливості на шляху свого життєвого і професійного становлення.

Тому в умовах реформування сучасної освіти, пошуку нетрадиційних підходів до розв'язання завдань професійної підготовки фахівців педагогічно доцільним є впровадження різновидів мистецтва та елементів мистецьких знань до навчально-виховного процесу вищих і професійних закладів освіти з метою гармонійного розвитку особистості майбутнього професіонала.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність поняття „розвиток” та визначте його рушійні сили.
2. Схарактеризуйте основні напрями розвитку особистості.
3. Обґрунтуйте значення мистецтва у розвитку особистості.

Тема 13. КРЕАТИВНА ПЕДАГОГІКА

1. Зміст і структура креативності як основи творчої педагогічної діяльності.
2. Принципи інноваційної креативної освіти.
3. Генеза креативних педагогічних технологій.

Література

Основна

1. *Морозов А.В., Чернилевский Д.В.* Креативная педагогика и психология: Учеб. пособие. – М.: Академический Проект, 2004.
2. *Рудницька О.* Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: ... , 2002.
3. *Стефановская П.А.* Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.

Додаткова

1. *Азаров Ю.П.* Тайны педагогического мастерства: Учеб пособие. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 2004.
2. *Малюков А.Н.* Психология переживания и художественное развитие личности: Науч.-метод. пособие. – Дубна: Изд. центр “Феникс”, 1999.
3. *Чернилевский Д.В.* Креативные аспекты становления образовательной системы. – М., 2003.

1. Зміст і структура креативності як основи творчої педагогічної діяльності

Креативність (від лат. *creatio* – створення) – це здібність індивіда до творчості, що виявляється у його здатності продукувати нові поняття й формувати нові навички.

Дане поняття досліджується наукою незалежно від інтелекту й пов’язується із творчими досягненнями особистості.

У сучасній педагогіці і психології немає однозначного тлумачення даного поняття. Зокрема, Р. Сімпсон розглядає креативність як здатність людини відмовитися від стереотипних способів мислення, Е. Торренс – як здібність до загостреного сприйняття недоліків, пробілів у знаннях, дисгармонії тощо. Дж. Рензуллі розуміє креативність як особливості поведінки особистості, що виявляються в оригінальних способах отримання продукту, розв’язання проблеми, нових підходах до неї з різних точок зору.

С. Меднік вважає креативність процесом переконструювання елементів у нових комбінаціях, що відповідають вимогам корисності та деяким спеціальним вимогам.

Л.Б. Єрмолаєва-Томіна, узагальнюючи досвід зарубіжних дослідників, визначає креативність як сукупність різноманітних здібностей, кожна з яких може бути представлена тією чи іншою мірою в тієї чи іншої індивідуальності, й визначає такі її ознаки:

- 1) *відкритість досвіду* – чутливість до нових проблем;
- 2) *широта категоризації* – віддаленість асоціацій, широта асоціативного ряду;

- 3) *біглисть мислення* – здатність переходити достатньо швидко від однієї категорії до іншої, від одного способу розв’язання до іншого;
- 4) *оригінальність мислення* – самостійність, незвичайність, дотепність рішення.

Означені якості складають, за Л.Б. Єрмолаєвою-Томіною, структуру креативності.

Дослідники О.В. Морозов та Д.В. Чернилевський пропонують таку *структуру креативності*:

- інтерес до парадоксів;
- схильність до сумнівів;
- почуття новизни;
- гострота думки;
- творча уява;
- інтуїція;
- естетичне почуття краси;
- дотепність;
- здатність відкривати аналогії;
- сміливість та незалежність суджень;
- самокритичність;
- логічна суворість;
- здатність користуватися різними формами доказів та ін.

Умовами прояву креативності є наявність: творчої особистості, творчого процесу та творчого середовища.

2. Принципи інноваційної креативної освіти

Аналіз кризи освіти зумовив усвідомлення необхідності перебудови освітньої системи і спрямування її передусім на розвиток духовності й творчої сутності людини. При цьому головним завданням освітньої практики стає не лише навчання учнів законам природи та суспільства, але й допомога їм у дійовому оволодінні гуманістичною методологією творчого перетворення світу та гармонізації відносин у системі «людина – природа – суспільство». З таким завданням може впоратися тільки інноваційна освіта, головною метою якої є збереження та розвиток творчого потенціалу людини.

Основними *принципами інноваційної освіти* є:

- підготовка до творчості;

- перехід від проектування елементів техносфери до проектування діяльності у найширшому сенсі цього слова;
- формування світогляду, що ґрунтується на багатокритеріальності рішень, терплячості до інакомислення та моральній відповідальності за свої дії;
- реалізація міждисциплінарних зв'язків з метою формування системи узагальнених знань;
- розвиток поліхроматичності мислення й «бінокулярності» інтелектуальної діяльності тощо.

У контексті інноваційної освіти зовсім іншого смислу набувають вимоги до особистості педагога. Він повинен належати до особливого типу професіоналів, тобто, бути педагогом Розвивальної Школи. Такий педагог – це дослідник, творець, готовий до формування та розвитку творчої індивідуальності учнів і студентів у процесі педагогічної діяльності.

3. Генеза креативних педагогічних технологій

На початку ХХІ століття пріоритети розвитку суспільства все більше визначаються його соціальним замовленням на творчу особистість, яка прагне до самоактуалізації і різнобічної самореалізації у житті й праці. В освіті це знайшло вияв в оновленні існуючих підходів до навчання та виховання молоді, появі нових галузей і течій у сучасній педагогічній науці, зокрема: педагогіки творчості, креативної психопедагогіки, трансцендентальної педагогіки, креативної педагогіки та ін.

Теоретична і практична цінність цих педагогічних напрямів вбачається, передусім, в обґрунтуванні методологічних та дидактичних засад формування особистості людини-творця, спрямованої на перетворення оточуючого світу за законами Краси, Добра та Істини.

Так, призначення *педагогіки творчості*, на думку прибічників даного напрямку (зокрема, В.І. Андреева), полягає у розкритті та зміцненні системної єдності виховання та самовиховання особистості в різних видах творчої діяльності й спілкування з метою всебічного та гармонійного розвитку творчих здібностей як її самої, так і творчих колективів, членом яких вона є. У зв'язку із цим педагогіка творчості розглядається у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях як наука про створення інноваційних теорій, систем та технологій

навчально-виховного процесу, що забезпечують взаємозв'язок творчої діяльності з вихованням та самовихованням особистості.

Основним завданням *креативної психопедагогіки* вчені вважають зміну ціннісних орієнтацій людини, установку на рефлексивно-творче освоєння нею нових знань, продуктивне їх впровадження й творче застосування. Обґрунтовуючи дану позицію, Н.Ф. Вишнякова зазначає, що ціннісні орієнтації особистості актуалізуються у процесі пошукової практики й комунікативної рефлексії у співтворчій діяльності. Завдяки цьому, співтворчість сприяє подоланню стереотипів та розкриттю потенціалу кожної особистості в колективі.

Сутність *трансцендентальної педагогіки* розкривається, за твердженням Ю.П. Азарова, у її підході до педагогічної діяльності як до мистецтва, у якому педагог разом з учнями поступово, крок за кроком, наближається до ідеалів навчально-пізнавальної та виховної діяльності, до ідеалів становлення творчої духовно-правової особистості – як педагога, так і учня.

Особливості *креативної педагогіки* виявляються, на думку дослідників, у розробці наукових засад організації креативного освітнього простору як фактора оволодіння особистістю методологією й технологією творчості, розвитку її творчого потенціалу, формування в неї потреби у самопізнанні та прояві своїх обдарувань у навчальній, пізнавальній, а згодом – і в професійній діяльності. У цьому креативна педагогіка є близькою із вище зазначеними педагогічними напрямками. Разом з тим, її відмінність від них виявляється у посиленій увазі до розвитку суб'єктності та творчої індивідуальності учасників педагогічного процесу.

Будучи самостійним напрямом педагогічної науки, креативна педагогіка, як і загальна, охоплює три фундаментальні категорії: “виховання”, “навчання” та “освіта”, які перебувають у генетичному взаємозв'язку із категоріями “самовиховання”, “самонавчання” й “самоосвіта”. Така багатоаспектність феномену креативної педагогіки зумовлює її головну мету як теорії і практики особистісно орієнтованої гуманної освіти: “знайти, підтримати, розвинути людину в людині, закласти в ній механізм самореалізації” (В. Г. Кремень).

Даний підхід кардинально змінює фундаментальні основи педагогічного процесу, статус його учасників та очікувані результати. Замість характерної для імперативної педагогіки передачі образів дійсності й стереотипів діяльності у вигляді готових істин (ЗУНів)

наголошується на необхідності мотивації учнів і студентів до самостійного оволодіння знаннями, розвитку їхньої пізнавальної активності, сприяння їм в усвідомленні творчого характеру своєї навчальної та майбутньої професійної діяльності, переорієнтації з репродуктивних на творчі методи її здійснення. За таких умов традиційні ЗУНи, формування яких, зазвичай, становило мету навчання, перетворюються на засіб розвитку індивідуальних якостей і здібностей учнів та студентів. Самі ж вони перестають сприйматися вже тільки як пасивні об'єкти педагогічної діяльності, а стають її повноправними суб'єктами, активними учасниками навчально-виховного процесу. У зв'язку із цим, у якості головних завдань креативної педагогіки можна визначити:

- організацію суб'єкт-суб'єктної творчої взаємодії педагога і учнів (студентів), утвердження між ними стосунків співробітництва й співтворчості;
- пробудження пізнавальної й творчої активності в учнів і студентів;
- сприяння становленню критичності їхнього мислення та розвитку творчих здібностей;
- підвищення самостійності в оволодінні знаннями, досвідом творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення до світу тощо.

Відповідно до цих завдань трансформується й зміст теорій навчання та виховання, які, у контексті креативної педагогіки, за своєю сутністю, фактично, стають теоріями креативного виховання й колективних творчих справ та дидактикою творчості.

Провідний принцип останньої був сформульований ще Я.А. Коменським, який вважав дидактику “мистецтвом з мистецтв”, “мистецтвом вчити і вчитися”: “Альфою та омегою нашої дидактики нехай буде пошук і відкриття способу, за якого учителі б менше навчали, а учні більше б училися”¹. Таким способом, безсумнівно, є залучення учнів і студентів до самостійної творчої діяльності, у ході якої реалізуються певні дидактичні завдання.

Отже, логіка дидактики творчості виявляється в тому, що, навчання, перетворене на творчий процес, позбавляється імперативності, відчуття “повинності” (*рос. – должествования*), і

¹ Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие /Сост.

В.М.

стає для його суб'єктів самостійним радісним відкриттям світу та його законів, відповідно до власної системи цінностей, здібностей та інтересів. У творчо-дидактичному процесі не лише збагачується життєвий і професійний досвід учнів чи студентів (та й самого педагога), а вільно, активно, свідомо та природно розвивається їхня творча індивідуальність.

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте сутність і структуру креативності. Визначте умови її прояву.
2. Проаналізуйте принципи інноваційної креативної освіти.
3. Здійсніть порівняльний аналіз креативних педагогічних технологій.
4. Обґрунтуйте сутність дидактики творчості у контексті креативної освіти.

ПІСЛЯМОВА

Знайомство з підручниками та навчальними посібниками з педагогіки, що вийшли останнім часом, дозволяє зробити висновок, що усі вони просякнуті ідеєю необхідності пробудження й утвердження гуманістичної, творчої сутності як вихованця, так і передусім – самого педагога. Зокрема, Ю.П. Азаров наголошує на тому, що „наша школа потребує не просто педагога-майстра, здатного застосовувати раніше добуті технології, – їй потрібен майстер-творець”¹. О.В. Морозов та Д.В. Чернилевський зазначають, що запитам сучасної освіти відповідає креативний педагог-мислитель, який усвідомлює, ким він є у цьому світі, і які його можливості у реалізації завдань навчання та виховання підростаючих поколінь². У руслі даних підходів ми спробували побудувати зміст другої частини навчально-методичного комплексу.

Тематично-змістова інтеграція загальнопедагогічного, історико-педагогічного, соціально-педагогічного й мистецько-педагогічного компонентів лекційного курсу педагогіки, мала сприяти, на думку автора, підвищенню пізнавального інтересу й активності студентів у процесі його опанування, а головне – формуванню в них гуманістичної та творчої спрямованості, розвитку духовності особистості, які є головними якісними показниками їхньої професійно-педагогічної підготовки.

Разом з тим, ефективність опанування майбутніми педагогами професійного навчання означеним курсом може бути визначена лише на основі адекватного оцінювання рівня їх знань та умінь, що потребує розробки засобів контролю успішності студентів.

Форми і методи контролю знань майбутніх викладачів ПТНЗ будуть представлені у третій частині даного навчально-методичного комплексу, яка стане його логічним завершенням.

¹ Азаров Ю.П. Тайны педагогического мастерства: Учеб. пособие. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 418 с.

² Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология: Учеб. Пособие. – М.: Академический Проект, 2004. – С.529.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Азаров Ю.П.* Тайны педагогического мастерства: Учеб. пособие. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004.
2. *Айсмонтас Б.Б.* Теория обучения: Схемы и тесты. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002.
3. *Алекієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія в суспільному житті України і зарубіжних країн (XVI – XVIII ст.). – Тернопіль: Збруч, 1999.
4. *Аніскіна Н.* Педагогічна підтримка обдарованості. – К.: Вид. дім „Шкіл. світ”: Вид. Л. Галіцина, 2005.
5. *Бабанский Ю.К.* Актуальные вопросы теории и методики оптимизации педагогического процесса /Избр. пед. труды /Сост. М.Ю. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989.
6. *Бех І.Д.* Виховання особистості: У 2-х кн. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 1. – Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади.
7. *Бех І.Д.* Виховання особистості: У 2-х кн. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2. – Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади.
8. *Бордовская Н.В., Реан А.Л.* Педагогика: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений – СПб., 2000.
9. *Бутенко В.Г.* Естетичні орієнтири педагогічної праці // Етноестетика праці вчителя. – К., 1995.
10. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994.
11. *Вульфов Б.З. Иванов В.Д.* Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках. – М., 1997.
12. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
13. *Зязюн І.А.* Педагогіка добра: ідеали та реалії: Наук.-метод. посіб. – К.: МАУП, 2000.
14. *Історія педагогіки* / За ред. М.В. Левківського, О.А. Дубасенюк. – Житомир: ЖДПУ, 1999.
15. *Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р.* Соціальна педагогіка /Соціальна робота: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997.

16. *Краевский В.В.* Общие основы педагогики: Учебник. – М.: Академия, 2003.
17. *Лихачёв Б.* Педагогика. Курс лекций: Учеб. пособие. – М.: Прометей, Юрайт, 1998.
18. *Лихачёв Д.С.* Письма о добром и прекрасном /Сост. и общ. ред. Г.А. Дубровской. – Симферополь: Таврия, 1990.
19. *Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т.* Історія української педагогіки / За ред. М.Г. – К.: ІЗМН, 1998.
20. *Морозов А.В., Чернилевский Д.В.* Креативная педагогика и психология: Учеб. пособие. – М.: Академический Проект, 2004.
21. *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи* /За ред.. І.А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000.
22. *Никитина Н.Н., Железнякова О.М., Петухов М.А.* Основы профессионально-педагогической деятельности: Учеб. пособие. – М.: Мастерство, 2002.
23. *Новое педагогическое мышление* / Под ред. А.В. Петровского. – М., 1989.
24. *Освітні технології: Навч.-метод. посібник* /О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін.; За заг. ред. О.М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001.
25. *Отич О.М.* Мистецтво у змісті професійної підготовки майбутнього педагога професійного навчання: Навч.-метод. посіб. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2005.
26. *Педагогика: Учеб. пособие для педучилищ* / С.П. Баранов и др. – М.: Просвещение, 1981.
27. *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений* / Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2001.
28. *Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: Монографія* /С.О. Сисоєва, А.М. Алексюк, П.М. Воловик та ін.; За заг.ред. С.О. Сисоєвої. – К.: ВПОЛ, 2001.
29. *Профілактика правопорушень і злочинності в учнівському середовищі: Методичні рекомендації* /О.П. Кондратюк, Н.А. Ткачова, А.О. Молчанова та ін.; Кер. авт. кол.: В.Ф. Орлов. – К.: Грамота, 2003.

30. *Руденко Ю.* Українська козацька педагогіка: Відроджені пошуки, перспективи //Рідна школа. – 1994. - № 5.
31. *Рудницька О.* Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: ... , 2002.
32. *Сисоєва О.В.* Естетика праці вчителя. – К.: Знання, 1979.
33. *Стельмахович М.* Українська народна педагогіка: Навч.-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1997.
34. *Стефановская П.А.* Педагогика: наука и искусство: Учеб. пособие. – М.: Совершенство, 1998.
35. *Устемиров К., Шаметов Н.Р., Васильев И.Б.* Профессиональная педагогика /Под. ред. К. Устемирова. – Алматы, 2005.
36. *Харламов И.Ф.* Педагогика: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1990.
37. *Хуторской А.В.* Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: Пособие для учителя. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005.

*Комплекс навчально-методичного забезпечення
психолого-педагогічної підготовки студентів професійно-
педагогічних навчальних закладів*

У 3-х ЧАСТИНАХ

Отич Олена Миколаївна

**МИСТЕЦТВО
У РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА
ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ**

ЧАСТИНА II

ЛЕКЦІЇ З ПЕДАГОГІКИ

Комп'ютерне макетування та дизайн: Євстигнєєва Н.І.
Технічний редактор: Нечипоренко Г.І.